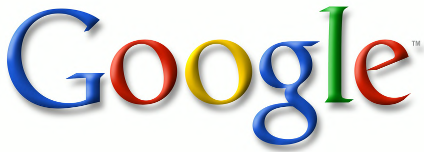
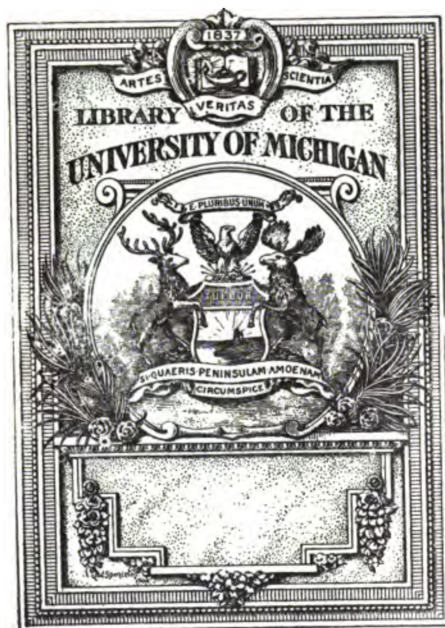

HENAGORAS' GESCHRIFT URRECTIONE MORTUORUM.

J. VAN BEEK.

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

ATHENAGORAS' GESCHRIFT
DE RESURRECTIONE MORTUORUM.

Boek- en Steendrukkerij Eduard IJdo. — Leiden.

ATHENAGORAS' GESCHRIFT
DE RESURRECTIONE MORTUORUM.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN,

OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS

DR. J. J. HARTMAN,

HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE,

VOOR DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID TE VERDEDIGEN

OP

Dinsdag 23 Juni 1908, des namiddags ten 4 ure,

DOOR

JACOB VAN BEEK,

GEBOREN TE ZEGWAART.

LEIDEN. — EDUARD IJDO.
1908.

De schrijver van dit proefschrift ziet terug op de jaren, die hij aan de hoogeschool heeft doorgebracht, en dat noopt hem zijn dank uit te spreken aan zijn leermeesters. Tevens is hier een woord van eerbied aan de nagedachtenis der ontslapen hoogleeraren Tiele en Van Manen op zijn plaats. Hun onderricht heeft een onuitwischbaren indruk nagelaten.

Dat woord van dank komt in de eerste plaats tot U, Leden der Godgeleerde faculteit te Leiden, Hooggeleerde Pijper, Eerdmans, Chantepie de la Saussaye, Brede Kristensen en Lake, voor Uw onderwijs zoowel in openbaar als in afzonderlijk college.

Hooggeleerde Pijper, Uw leiding werd steeds zeer gewaardeerd, als Promotor hebt Gij wederom de gewenschte hulp met groote welwillendheid geboden.

Hooggeleerde Gooszen en Knappert, aanvaardt een woord van erkentelijkheid, want dit is aan U verschuldigd.

Door U, Hooggeleerde Oort, werd het voorbereidend onderwijs gegeven. Het is een voorrecht dit van U te hebben ontvangen, het is plicht U daarvoor openlijk dank te zeggen.

De schrijver van dit proefschrift ziet terug op de jaren, die hij aan de hoogeschool heeft doorgebracht, en dat noopt hem zijn dank uit te spreken aan zijn leermeesters. Tevens is hier een woord van eerbied aan de nagedachtenis der ontslapen hoogleeraren TIELE en VAN MANEN op zijn plaats. Hun onderricht heeft een onuitwischbaren indruk nagelaten.

Dat woord van dank komt in de eerste plaats tot U, Leden der Godgeleerde faculteit te Leiden, Hooggeleerde PIJPER, EERDMANS, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, BREDE KRISTENSEN en LAKE, voor Uw onderwijs zoowel in openbaar als in afzonderlijk college.

Hooggeleerde PIJPER, Uw leiding werd steeds zeer gewaardeerd, als Promotor hebt Gij wederom de gewenschte hulp met groote welwillendheid geboden.

Hooggeleerde GOOSZEN en KNAPPERT, aanvaardt een woord van erkentelijkheid, want dit is aan U verschuldigd.

Door U, Hooggeleerde OORT, werd het voorbereidend onderwijs gegeven. Het is een voorrecht dit van U te hebben ontvangen, het is plicht U daarvoor openlijk dank te zeggen.

De schrijver van dit proefschrift ziet terug op de jaren, die hij aan de hoogeschool heeft doorgebracht, en dat noopt hem zijn dank uit te spreken aan zijn leermeesters. Tevens is hier een woord van eerbied aan de nagedachtenis der ontslapen hoogleeraren Tiele en Van Manen op zijn plaats. Hun onderricht heeft een onuitwischbaren indruk nagelaten.

Dat woord van dank komt in de eerste plaats tot U, Leden der Godgeleerde faculteit te Leiden, Hooggeleerde Pijper, Eerdmans, Chantepie de la Saussaye, Brede Kristensen en Lake, voor Uw onderwijs zoowel in openbaar als in afzonderlijk college.

Hooggeleerde Pijper, Uw leiding werd steeds zeer gewaardeerd, als Promotor hebt Gij wederom de gewenschte hulp met groote welwillendheid geboden.

Hooggeleerde Gooszen en Knappert, aanvaardt een woord van erkentelijkheid, want dit is aan U verschuldigd.

Door U, Hooggeleerde Oort, werd het voorbereidend onderwijs gegeven. Het is een voorrecht dit van U te hebben ontvangen, het is plicht U daarvoor openlijk dank te zeggen.

INHOUD.

Blads.

VOORWOORD. —

HOOFDSTUK I.

INLEIDING 1

HOOFDSTUK II.

Athenagoras' tijd, leven en geschriften 16

HOOFDSTUK III.

Vertaling van het geschrift: De Resurrectione Mortuorum 38

HOOFDSTUK IV.

Verklaring van het geschrift: De Resurrectione Mortuorum 86

HOOFDSTUK V.

Het Oude Testament over de Opstanding der Dooden . . 98

HOOFDSTUK VI.

Het Nieuwe Testament over de Opstanding der Dooden . 103

HOOFDSTUK VII.

Opstandingssymbolen der katakomben van Rome 111

HOOFDSTUK VIII.

De leer der Opstanding bij Athenagoras en Tertullianus . 125

HOOFDSTUK IX.

BESLUIT. 135

REGISTER 141

STELLINGEN 145

VOORWOORD.

Bij dit geschrift van Athenagoras was onze aandacht gericht op het daarin behandelde leerstuk en minder op het vaststellen van den tekst of op de beteekenis van Athenagoras als schrijver. Vandaar dat wij aan eene vertaling de voorkeur hebben gegeven boven een nieuwe uitgave in het Grieksch, tè meer daar de tekst goed is overgeleverd en deze in meer dan één gedrukte uitgave kan geraadpleegd worden. Eene overzetting in het Nederlandsch, die hiervan nog niet bestond, spreekt voor zichzelf, omdat in overzetten reeds een deel van het verklaren ligt. Meermalen deed zich echter een moeilijkheid daarbij voor, bestaande in het vinden van den juisten weg tusschen een getrouwe vertaling en het overbrengen van het dikwijls stroeve Grieksch in eenigszins beter vloeiend Nederlandsch. Waar wij in dit laatste niet slaagden, hebben wij op de toegevendheid van den welwillenden lezer gerekend.

HOOFDSTUK I.

Inleiding.

Het verband, dat het Christelijk bewustzijn onwillekeurig aanneemt tusschen zonde en dood, werd door den apostel Paulus historisch toegelicht door een verwijzing naar den zondeval [1]). Doch bovendien zag hij daarin een wezenlijk aanknoopingspunt van het evangelie met de menschelijke ziel, in dier voege, dat de zonde en de dood scheiding maken tusschen God en den mensch, die niet gescheiden mogen zijn, en dat door de zonde de dood zijne kracht blijft behouden.

Met deze opvattingen, die reeds in het Oude Testament gepredikt werden, is het Christendom opgetreden; het heeft als verlossingsgodsdienst daaraan nieuw leven geschonken. Geleidelijk was de overgang van verzoening tot verlossing, van het priesterlijke offer en het vasten over den in boetgewaad gekleeden Johannes den Dooper heen tot het woord van Jezus: Bekeert u en gelooft in het evan-

[1]) Vgl. Rom. 5^{12}.

gelie. Naar onze beste bronnen werd de prediking van dit evangelie der verlossing vergezeld door afzonderlijke feiten, waaraan zich het geloof in de verlossing kon vasthechten. Zij bestonden in het genezen van zieken, het herstellen van lichaamsdeelen en het opwekken uit den dood in den zin van een gestorvene terug te roepen in dit leven. De verwachting is niet ongegrond, dat deze feiten bij den voortgang van het Christendom geestelijk zouden worden opgevat en men zich daardoor weder een schrede verder van het Jodendom zou verwijderen. Ook de kanoniek geworden geschriften dragen van deze opvatting de sporen, want af en toe, ofschoon in de Evangeliën bij uitzondering, doet zich daarin een stem hooren, die van een opstanding uit den geestelijken dood spreekt [1]). De groote menigte kan daarbij de opvatting hebben gehuldigd, dat de goddelijke kracht zich in de eerste plaats openbaarde met betrekking tot het lichaam, of nog sterker, dat het Christendom bestond in een gave om gezond te maken. Doch bij zulk een beschouwing was het geloof in verlossing niet aanwezig of geheel ten onder gegaan. Bij Paulus echter vinden wij een beschouwing, die stand kon houden. De Paulinische literatuur bouwde op een vasten grond. Zij omvat een Christologie, waarin de verlossing en het leven de centrale plaats bekleeden. Met de allengs tot stand komende Evangeliën werd deze normatief, dus wat daarin geleerd werd was aangewezen om in

[1]) Vgl. Joh. 5^{25}.

de belijdenis der zich organiseerende Christenen te worden opgenomen. De verlossing van de macht der zonde moest zich openbaren in een heilig leven; wij vinden haar in het Symbolum Apostolicum uitgedrukt in de woorden: „vergeving der zonden".

Hiernaast staat de verlossing van den dood in dezen zin, dat de geloovige door te sterven niet van Gods gemeenschap werd afgesneden, doch haar juist daardoor voor eeuwig deelachtig werd. Want het lichaam zou worden opgewekt en dan niet meer aan den dood onderhevig zijn.

Rechtstreeks stamt deze denkwijze uit het Jodendom, waarin zij bij het begin onzer jaartelling haren bloeitijd bereikte. In hun nationale verwachtingen waren de Joden telkens teleurgesteld geworden. Vanzelf bracht dit hen er toe hunne uitzichten in de toekomst naar een ander gebied te verplaatsen. Het gevolg was, dat zij daardoor in het bezit eener ontwikkelde leer over het oordeel en het leven na den dood kwamen en dat de angelologie daar groote afmetingen aannam. Doch al wierp zich het volksgeloof op de opstanding der dooden en werd dit door de Farizeeën krachtig ondersteund, toch waren er partijen, die dit niet begunstigden. De Essenen aanvaardden wel een onsterfelijkheid der ziel, maar niet een opstanding van het vleesch, en de Sadduceeën legden zelfs de stoute verklaring af, dat zij noch aan een opstanding geloofden, noch aan een oordeel, noch aan een engel. Ook onder de Christenen waren er reeds ten dage van Paulus' werkzaamheid sommigen te Korinthe, die zich niet bij deze leer aansloten. De Apostel

tijden der verkoeling zou dat verdwijnen. De wederoprichting aller dingen vat deze verwachting te zamen en laat de wederkomst van Christus daaraan voorafgaan [1]).

Wij mogen niet zeggen, dat de leer van de opstanding der dooden een uitsluitend bij het Christendom behoorende geloofsuitdrukking is. Dat is evenmin waar als dat het tot de godsdiensten van alle volken zou behooren. Waar het opgenomen is, wijst het op een stadium van gevorderde ontwikkeling. De primitieve mensch gelooft en geloofde wel algemeen aan een voortleven na den dood. Doch bij zijn animistische opvattingen komt hij niet zoover om zich rekenschap aangaande den inhoud daarvan te geven. Van de denkbeelden der grijze oudheid is ons heel weinig bekend, ook al willen wij niet opklimmen tot de grenzen van het prae-historische. Hetgeen wij daarvan weten is naar analogie van hedendaagsche natuurvolken of volgens hypothese en reconstructie. In het van her en der verzamelde materiaal spoort men de resten van oude godsdienstvormen op en zondert die af tot bouwstoffen voor een zoo mogelijk samensluitend geheel [2]). Opzettelijke beschrijving uit den ouden tijd bestaat er natuurlijk niet. Zoodra een volk met schriftelijke opteekening begon, moeten wij aannemen, dat het animisme voor degenen die zich met deze opteeke-

---

[1]) Vgl. Hand. 3^{19-21}; Rom. $8^{17 \text{ vv.}}$.

[2]) Bij het ten uitkomst krijgen van tegenstrijdigheden behoeft dit niet op fouten in onzen arbeid te wijzen; wij hebben geen recht om niet op inconsequenties te rekenen.

ning bezig hielden een overwonnen standpunt was te noemen. Toch hebben zij ons ook met betrekking tot het animisme goede diensten bewezen, want bij het invoeren van nieuwe vormen behoort eene bestrijding der oude. Bovendien kon alles niet op eens tot stand komen, zoodat er ook bij hen resten dier taai levende opvattingen aanwezig zijn, die den overgang kenmerken.

Reorganisatie had de meèste kans van slagen, indien zij zich richtte op handelwijzen en gebruiken; vandaar uit kon zij het best orde scheppen in denkbeelden over den toestand der dooden. Vroeger verwachtte men alles van zijn verwanten of van den stam, waartoe men behoorde; de dooden leefden daar voort onder hun midden en hadden aanspraak op offers en vereering, dat was verzorging. Men wenschte zich vele zonen om later op zijne beurt verzorgd te worden, ofschoon het niet waarschijnlijk is, dat dit in het oorspronkelijke van dezen wensch lag. Met de hervorming der doodengebruiken brak het geloof aan een algemeen doodenrijk door. Daar waren de schimmen te zamen en op de aarde was voor hen geen plaats meer. Althans zoo was het gesteld bij de Semietische volken. Naarmate het nationale leven daar meer begon te eischen, was men geneigd om zich daaraan geheel te geven en de dooden werden langzamerhand vergeten. Vrees voor hen nam de plaats in der liefde, en ook bij voorkeur dacht men niet aan den toestand in het sombere schimmenrijk.

Minder somber wordt het doodenrijk door den

Egyptenaar voorgesteld. Het bevindt zich afwisselend onder de aarde of in het Westen, waar de zon ondergaat, terwijl het gericht over den doode in het Oosten gehouden wordt. Voor den troon van Osiris, die 42 helpers heeft, wordt het hart van den doode gewogen en deze zelf vrijgesproken, wanneer hij kan zeggen de verboden dingen niet gedaan te hebben. Niettemin blijft de ziel in nauwe betrekking tot het lichaam in het graf, vanwaar zij bij wijlen uitgaat en waarheen zij terugkeert als een vogel. Met de grootste zorg werd daarom het lichaam gebalsemd, opdat het zoo lang mogelijk zou kunnen voortduren [1]).

De Perzen grondden hun geloof aan een voortbestaan na den dood op de leer der vergelding. Zoodra een mensch gestorven is, strijden de daeva's om zijn bezit, drie nachten lang. Dan is zijn lot beslist; de vrome wordt geleid naar den hemel, het verblijf van Ahura Mazda, der Ameša speñta's en der andere heiligen, de slechte daarentegen wordt weggesleept. Jonger is de voorstelling, dat alle dooden de brug Cinvat moeten overschrijden, die voor de goeden breed, doch voor de boozen zoo scherp is als een scheermes, zoodat zij er afvallen in de hel. Na de hervorming van Zarathustra dringen er verwachtingen door aangaande de toe-

---

[1]) Vgl. P. D. Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*, I, Freiburg i. B. 1897, S. 129 ff.; C. P. Tiele, *Geschiedenis van den Godsdienst in de Oudheid*, I, Amsterdam 1893, blz. 41 vv., 63 vv.

komst der geheele menschheid en van de door haar bewoonde aarde. Aan het einde der twaalf perioden van duizend jaren, die de geheele wereldgeschiedenis omvatten, zal de wereld herschapen worden. De menschen zullen dan niet meer verouderen of sterven, maar eeuwig leven en bloeien. De dooden zullen opstaan en de nog levenden ingaan tot de onsterfelijkheid. De fantasie van later eeuwen stelde dit voor als een zich opheffen van de aarde tot de sterrensfeer, om daar met den hemel vereenigd te worden. 't Avesta spreekt daarvan als van een tweede groote scheppingsdaad van Ahura Mazda en de Ameša spen̊ta's. De Booze wordt in 't eind vernietigd, zijn volgers door vuur gelouterd [1]).

De Grieken spreken nergens van een opstanding der dooden. Van Homerus tot op den tijd der jongste, na-christelijke geschriften worden de dooden geacht te bestaan in den vorm eener schim, die in de onderwereld verblijf hield, hetzij om in de Elyseïsche velden het loon der deugd te smaken, hetzij om eeuwig gestraft te worden voor het op aarde bedreven kwaad. Het geloof hierin werd door de mysteriën aangekweekt [2]).

---

[1]) Vgl. Ch. de la Saussaye, II, S. 198 ff.; Tiele, II, 1902, blz. 278 vv.; N. Söderblom, *La vie future d'après le Mazdéisme, étude d'eschatologie comparée* (Annales du Musée Guimet, IX), Paris 1901.

[2]) Vgl. Ch. de la Saussaye, II, S. 219 ff.; E. Rohde, *Psyche, Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, I, Freiburg i. B. 1898, S. 290 ff.

Het Latijnsche veelgodendom komt overeen met het Grieksche. De beschaving deed de godsdienstige denkbeelden tusschen Grieken en Romeinen wederkeerigen invloed ondergaan; hunne beschouwingen over den toestand der dooden konden zich te gemakkelijker assimileeren, daar zij in beginsel van dezelfde grondgedachte uitgingen [1]).

Wij vinden dus, dat de Semietische volken eene leer over de opstanding der dooden niet bezaten, maar evenmin het gemis dezer leer in hun voorstelling aangaande de dooden hebben gevoeld —, dat de Egyptenaren [2]) wel een hereeniging van lichaam en ziel na den dood aannamen, doch dat daaronder geen terugkeer uit het graf verstaan werd. Verder, dat de Perzen de leer van de opstanding der dooden als een bestanddeel in hun na-zarathustrischen godsdienst hebben opgenomen, welke opstanding gelijktijdig met de vernieuwing der wereld zou plaats hebben —, en dat het bij de Grieken en Romeinen niet is opgekomen om onder hun denkbeelden ruimte voor dat leerstuk te laten. Ook zagen wij reeds het krachtig ontwikkelde opstandingsgeloof van het Jodendom. Tevens van eenige Joodsche sekten, voornl. de Sadduceën, en van enkele Christenen — wij laten nu de volken als eigenaardig geheel varen, hoewel wij slechts van de voornaamste in zeer algemeene trekken iets van

---

[1]) Vgl. Ch. de la Saussaye, II, S. 359 ff.

[2]) Volgens de traditioneele indeeling rekenen wij hier de Egyptenaren niet tot de Semieten. Of zij er inderdaad wel toebehoorden, laten wij buiten beschouwing.

hun geloof aangaande den toestand der dooden meedeelden — dat zij zich van de op dit punt gemeenschappelijke voorstelling der Joden en Christenen afzonderden en dat dit in beide gevallen was ten koste der harmonie met de hunnen. Nog hebben wij hierboven de leer der opstanding in de geschriften van het Nieuwe Testament aanwezig ondersteld. Evenals die van het Oude Testament zullen wij deze in een afzonderlijk hoofdstuk behandelen.

Zoolang het Nieuwe Testament niet als kanon bijeen was, moeten wij aannemen, dat wel de geest dezer boeken, doch nog niet de letter algemeen bekend was en als richtsnoer kon gelden. De eenstemmigheid leed daaronder. Een gevolg was, dat onderling verschillende meeningen zich als de ware Christelijke aanboden en zich daaruit even zoovele partijen vormden. Aanvankelijk werden zulke geschillen eenvoudig beslecht door gezaghebbende personen, eerst door apostelen, later door apostelleerlingen. Na het uitsterven van dezen ging het gezag over in handen der hoofden, die zich bij de uitbreiding der Christenen met elkander moesten verstaan. Vruchten hunner werkzaamheid waren de op verschillende plaatsen tot stand komende belijdenisformulieren, waaronder het Symbolum Apostolicum, dat te Rome vóór of omstreeks het jaar 150 tot stand kwam, in 't bijzonder te vermelden is. Zooals de naam aanduidt wil dit de grondslagen der leer onmiddellijk terugvoeren op de XII Apostelen en daarmede eens voor al het rechtzinnig

belijden tegen bederf vrijwaren. Die nu door den doop in de gemeente wenschte te worden opgenomen, moest zijne overeenstemming daarmee betuigen en kon het aldus omschrevene als een bron van troost aanvaarden wanneer zijne omstandigheden dat eischten. Want de tijden waren moeilijk. De onzekerheid, waarin hun leven bij de vervolgingen verkeerde, vestigde hunne aandacht bijzonder op hetgeen hen na den dood wachtte. Het geloof in de opstanding der dooden heeft de vrees der martelaren overwonnen [1]). Dezulken zouden in den hemel eene onderscheiding genieten en dat deed sommigen den marteldood een eer achten, die niet ieder waardig gekeurd werd. De Acta over de martelaren deelen ons bijzonderheden mede. Polycarpus, tijdens zijn verhoor met den brandstapel bedreigd wordende, is daarvoor onbevreesd en zegt: „gij dreigt met een vuur dat slechts voor korten tijd brandt en spoedig uitgedoofd wordt, en gij bedenkt niet, dat er voor de goddeloozen een vuur bewaard wordt nl. dat van het toekomstig gericht en eener eeuwige straf" [2]). Uitvoerig zijn de gezichten, die de op terechtstelling wachtenden in den droom ontvangen. Aan de „Passio Perpetuae", de beschrijving der vervolging te Karthago in het jaar

---

[1]) Wij treffen hetzelfde aan bij de vervolging van Antiochus Epiphanes. Vgl. II Macc. 7[9], waar een der zeven broeders zegt: Gij beneemt ons wel het tegenwoordige leven, maar de koning der wereld.... zal ons opwekken. Vgl. ook vs. 10—14, 23, 36; uit vs. 14 volgt, dat de opstanding alleen tot Israël beperkt was.

[2]) *Martyrium Polycarpi*, c. 11.

202, ontleenen wij het volgende. Perpetua steeg in den droom den ladder op, die naar den hemel leidt. Boven zag zij een uitgestrekten tuin en daarin een buitengewoon grooten man zitten met grijze haren, in herdersgestalte, bezig met het melken der schapen; rondom hem stonden vele duizenden, gekleed in witte kleederen. Hij hief het hoofd omhoog, heette Perpetua welkom en gaf haar een verkwikking van de versch gestremde melk, die zij met gevouwen handen aannam en at, waarop allen amen zeiden. Een dergelijk gezicht was ook aan Saturus te beurt gevallen, hetwelk hij zelf aldus heeft beschreven: „Wij hadden reeds den marteldood ondergaan en het lichaam verlaten; door vier engelen werden wij in de richting van het Oosten voortgedragen, zonder dat hunne handen ons aanraakten, in opwaartsche richting alsof wij een schuine helling beklommen. Nadat wij de eerste wereld verlaten hadden, aanschouwden wij een ontzaglijk licht. Toen werden wij een groote ruimte binnengeleid als een tuin, met rozeboomen en bloemen van allerlei soort, met boomen zoo hoog als cypressen, wier bladeren onophoudelijk ritselden. Daar bevonden zich velen die ons voorgegaan waren, maar wij konden niet vragen vanwaar zij kwamen, want de engelen voerden ons tot den Heer. De wanden van die ruimte waren als van licht opgebouwd. Voordat wij binnengingen trokken de engelen ons witte kleederen aan, en nadergetreden hoorden wij onophoudelijk de in koor herhaalde woorden: heilig, heilig, heilig. In het midden zagen wij een eerwaardigen man met sneeuw-

wit haar en jeugdig aangezicht. Vier ouderlingen stonden aan zijne rechter- en linkerzijde en achter hen nog velen meer. Voor den troon gekomen hieven de engelen ons op, wij kusten hem en hij streek met zijne hand over ons gelaat...... Een onbeschrijfelijke geur verzadigde ons allen" [1]).

Geen wonder, dat bij zulk eene gemoedsgesteldheid de vervolgingen tegen de Christenen eene aan de bedoeling tegenovergestelde uitwerking hadden. Het Christendom was voor zijne aanhangers eene levensvoorwaarde geworden, waaraan zij konden voldoen door hunne belijdenis ondanks alle martelingen getrouw te blijven. Hunne wapenen waren alleen geestelijk. De ontwikkeldsten onder hen namen de pen op om eene verdediging te schrijven en het ongerijmde der vervolging aan te toonen. Hunne vergelijkingen tusschen de Christelijke leer en het Heidendom beoogen alle de verhevenheid der eerste kenbaar te maken en de lezers voor haar te winnen. Een belangrijke plaats wordt daarin toegekend aan het toekomstig oordeel, een der redenen waarom de opstanding der dooden zal plaats hebben.

De leer der laatstgenoemde verwachting is eenige malen in afzonderlijke geschriften onder dien titel uiteengezet. Daartoe behoort dat van Athenagoras, hetwelk wij hier aan een onderzoek zullen onderwerpen. Een fragment van een dergelijk geschrift

---

[1]) *Passio Perpetuae*, c. 4, 11—13, ed. J. Armitage Robinson, Texts and Studies, Cambridge 1891, Vol. 1, No. 2.

is tot ons gekomen onder den naam van Justinus Martyr [1]). Indien dit terecht aan dezen apologeet werd toegeschreven, is het ouder dan het werk van Athenagoras. In den loop der derde eeuw heeft eerst Tertullianus, daarna Origenes en eindelijk Methodius nog een afzonderlijk boek over de opstanding vervaardigd. Ter wille der volledigheid vermelden wij ten slotte nog, dat deze titel ook voorkomt op de lijst der geschriften van Hippolytus, den leerling van Irenaeus.

---

[1]) De echtheid van dit fragment is in twijfel getrokken. Harnack laat de vraag naar de authenticiteit open, totdat de uitkomst eener vergelijking met de taal van Justinus daarop een antwoord zal geven (Vgl. A. Harnack, *Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius*, Leipzig 1897, II, 1, S. 509). Bonwetsch aanvaardt de echtheid (Vgl. Bonwetsch, *Justin der Märtyrer* in de *Real-Encyklopädie für protest. Theologie und Kirche*, Leipzig 1901, Bd. IX, S. 644).

HOOFDSTUK II.

Athenagoras' tijd, leven en geschriften.

Athenagoras leefde onder de Antonijnen. Onwillekeurig hebben wij in het voorafgaande bij het vermelden van het motief voor het optreden der apologeten iets van hunnen tijd gezegd. De laatste helft der tweede eeuw wordt voor ons doel het best verklaard uit de toenmalige verhouding tusschen het Christendom en de Heidenwereld, kenbaar zoowel uit de zwakke als uit de sterke zijden der beide partijen. Tot de kracht van het Christendom behoorden zijn universeel karakter en het optreden der apologeten in verband met het standvastig blijven der martelaren, terwijl het door zijne herkomst uit het Jodendom, zijn sektewezen en rigorisme een ongunstigen indruk maakte en ten deele zichzelf afbrak. Het Heidendom putte nieuwe kracht uit de herleving van den zin voor godsdienst en het aanbreken van een bloeitijdperk der philosophie, beide voornamelijk onder de regeering van den keizer-wijsgeer Marcus Aurelius.

doch een schaduwzijde bleef bestaan in het alom heerschend bijgeloof en in het verval van den staat. Over elk dezer punten een woord!

Indien wij den blik op het Christendom van den na-apostolischen tijd slaan, dan treft het ons, dat zich toen op verschillende plaatsen dezelfde verschijnselen voordeden. Dat lag aan het onderling verband, dat er bestond. De wordende kerk werd dadelijk katholiek d.i. ingericht καθ' ὅλην τὴν οἰκουμένην, en daarop was zij aangelegd. In het Christendom schuilt de kracht — een kenmerk der godsdienst — die nimmer wil ophouden anderen te prediken, omdat het zich medeverantwoordelijk beschouwt voor het heil van anderen. Daaruit verklaart zich, dat er steeds zendingsgeest geboren wordt uit een kring, waarin herleving of godsdienstige opwekking plaats heeft. De leer, dat God vader is van alle menschen mocht reeds om deze reden aan anderen niet onthouden worden, en dat hij een rechter zal zijn voor degenen, die niet volgens zijne geboden geleefd hebben, leidde ieder tot zelfonderzoek en tot waarschuwende prediking. Moeilijkheden waren er slechts om overwonnen te worden. Losgerukt van eigen bodem kon het Christendom zich te beter tot de Heidenen wenden en zich aan dezen toetsend, aan de voltooiing zijner leer arbeiden.

Het keizerlijk verbod, dat de Christenen bij tusschenpoozen trof, kon niet verhinderen, dat zij in geheime vergaderingen bijeenkwamen. Wanneer zij werden opgespoord en ter verantwoording geroepen, dan toonden zij door eene openlijke beken-

tenis, dat zij onbevreesd waren om voor het Christendom te sterven. Doch evenzeer werd het grove onrecht der vervolging door ieder gevoeld. De tegen hen ingebrachte beschuldigingen konden zij slechts ontkennen, omdat zij op onwaarheid berustten. Dat bracht enkelen, waarschijnlijk de meest ontwikkelden, er toe eene verantwoording op te stellen en daarmede moedig onder de oogen der keizers te treden. Terecht begrepen zij, dat verlichting uit moest gaan van het Romeinsch bewind. Behoudens uitzondering richtten de apologeten der tweede eeuw zich met hunne verzoekschriften tot de keizers. Er bestaat evenwel niet de minste zekerheid, dat zij in de gelegenheid waren deze aan hen voor te dragen, ook al namen zij bij het opstellen den vorm eener rede in acht. Zij wijzen op de maatschappelijke beteekenis der Christelijke denkbeelden, de onderlinge liefde, de standvastigheid der martelaren —eigenlijk doen zij niet anders dan propaganda voor het Christendom maken.

Dat Palestina de bakermat van het Christendom was en dat de heilige boeken der Joden voor de Christenen dezelfde waarde hadden, moest de Romeinen vooringenomen tegen hen maken. Wegens het onverzoenlijke van het Joodsch karakter, dat in iederen Heiden eenen vijand zag, werden de Joden gewantrouwd. Juvenalis beschuldigde hen, dat zij de Romeinsche wetten verachtten [1]). In de verstrooi-

[1]) Vgl. Juvenalis, Satirae, XIV, 100—102:
Romanas autem soliti contemnere leges
Iudaicum ediscunt et servant et metuunt ius
Tradidit arcano quodcumque volumine Moses.

ing kwamen zij in hunne synagogen te zamen, doch daar er in hunne omstandigheden van cultus geen sprake kon zijn, stond dit in het oog der Romeinen met atheïsme gelijk, eene beschuldiging, waaraan de Christenen evenmin ontkwamen.

Onder de Christenen zelf waren er partijen, die met het Oude Testament gebroken hadden. Van het begin af was er reeds een Joden- en een Heiden-Christelijke richting geweest, waarvan de eene meer, de andere minder waarde aan de Joodsche wetten toekende, doch beide geloofden in het goddelijk gezag van het Oude Testament. Het breken daarmee geschiedde onder Gnostischen invloed. Marcion werd uit de kerk gestooten, doch met zijne aanhangers richtte hij eene nieuwe op, die met de oude wedijverde. Dit schaadde te meer, daar er reeds groote verdeeldheid was. De tweede eeuw was de tijd der scheuringen. Sekten van zoo verschillende richting als Doceten en Montanisten trachtten een plaats voor zich in de kerk te veroveren of haar geheel te hervormen, en moesten ieder op hare wijze worden bestreden. Volgens een meening die recht van bestaan heeft, zou juist strijd de voorwaarde van vooruitgang zijn en dan zou het sektewezen ook zijne gunstige zijde hebben gehad. Origenes heeft zich tegenover Celsus daarvan bediend. Als kleine kudde, erkende Celsus, waren de Christenen eensgezind, maar bij de uitbreiding kwam al dat verschil van meening! Origenes antwoordde: alleen bij zeer belangrijke dingen vormen zich partijen, en: wanneer er verdeeldheid

is, legt men zich toe op het zoeken dèr waarheid[1]). Zonder twijfel hebben de sekten den overgang tot de hiërarchische kerkinrichting zeer verhaast, doch dat degenen die elkanders bondgenooten behoorden te zijn, dit niet waren, deed aan alle richtingen afbreuk.

Zoowel tusschen de sekten als bij het Katholicisme heerschte er verschil omtrent de toepassing der regels voor het zedelijk leven. De afscheiding der Montanisten was uit een zoodanig verschil voortgekomen. Wat was zedelijk leven? Dat is zeker nooit met één woord te zeggen, en al poogt men een stelsel van voorschriften daaromtrent te geven, dan kan dit toch niet in den blinde worden toegepast. Zoo kon bij de Christenen hetgeen door den een overdrijving genoemd werd, voor een ander als normaal gelden. Dat was te bedenkelijker, omdat dikwijls zich de besten aan deze overdrijving schuldig maakten. Waar dualisme zich deed gevoelen, trad rigorisme daarnevens. Waar men te kiezen had tusschen practijken, die meer of die minder hard voor het eigen lichaam waren, daar werden er steeds gevonden die het strengere zich tot taak stelden, hetzij uit vrees dat men anders aan de wereld gelijkvormig zou worden, hetzij omdat men meende, dat er in het eerste meer verdienste lag opgesloten. Nu stond men voor de vraag, wat men van een ander mocht eischen; daar schuilde de moeilijkheid. Een voornaam punt betrof de „lapsi",

---

[1]) Vgl. Origenes, *Contra Celsum*, l. III, c. 10 ss

degenen die om hun leven te redden het Christendom hadden verloochend. Mocht men dezen weder in de gemeente opnemen? Ook vroeg men zich af, of een Christen het hoofd mocht omkransen, terwijl dit bij de Heidenen ter eere van Bacchus gebruikelijk was. Voorts, of men deel mocht nemen aan den krijgsdienst, daar het den Christen niet betaamde bloed te vergieten. Er ontstond antipathie tegen beelden, wijl deze licht aanleiding konden geven tot overtreding van het tweede gebod; het vervaardigen daarvan en ook de schilderkunst droegen niet ieders goedkeuring weg. Deelnemen aan spelen en theaterbezoek werd afgekeurd; de bekeerde tooneelspeler moest zijn beroep laten varen. Het dragen van versiersels en het genieten van weelde werd door sommigen in strijd met de christelijke deugd geacht, daar deze zich beter ontwikkelen kon bij een sobere levenswijze, karigheid van spijs en drank en bij het onderhouden der vasten. In het aannemen van rente voor geleend geld zag men bezwaar. Met het oog op het arme leven van Jezus veroordeelden sommigen alle bezit. Een punt van veelvuldige overweging was het huwelijk; was het Gods instelling of slechts geoorloofd, was het verboden, een noodzakelijk kwaad of uitsluitend om de onthouding mogelijk te maken? Het voor de tweede maal huwen vond bijna algemeen veroordeeling.

Het is hier niet de plaats de opsomming van dergelijke punten voort te zetten noch deze een voor een te bespreken. Genoeg, het rigorisme was

een verschijnsel, dat zijn verkeerden invloed moest doen gevoelen. Inwendig knaagde het aan den bloei der gemeente en ten opzichte van het Heidendom, dat meestal slechts oppervlakkig met hare denkbeelden bekend was, maakte men zich door deze overdrijving verachtelijk. Waar het zich in het burgerlijk leven mengde, stuitte het op moeilijkheden en soms wreede bestraffing. Eigenaardig is, dat het ingetogen leven der Cynici bij het volk goeden ingang vond en zekere achting afdwong. Ofschoon Lucianus zelf de Cynici in Peregrinus bespot, bewijst hij toch hoe hoog het volk hen vereerde.

Wat het rigorisme voor het Christendom was, was als soortgelijke overdrijving het Cynisme voor de Heidenwereld. Doch de gevolgen waren voor beide partijen niet dezelfde, vooreerst omdat het Grieksch-Romeinsche Pantheon niet naar eenvormigheid in leer en practijk streefde, en in de tweede plaats omdat er voor een gevestigden, door den staat beschermden godsdienst weinig van het Cynisme te duchten viel in een tijd, waarin men juist behoefte aan zedemeesters had. In het algemeen waren Grieken en Romeinen in de laatste helft der tweede eeuw godsdienstig. Er was weer een streven den voorvaderlijken godsdienst in zijne oude rechten te herstellen, vooral waar te nemen in de nieuwe scholen der Pythagoreërs en Platonici. Het Pantheon werd uitgebreid met uitheemsche goden als Mithras, Anubis en Apis, de dienst in mysteriën leefde op, tot allerlei doeleinden werden

offers gebracht. Het deed zich gevoelen onder alle standen; bij het aanroepen zijner goden beeldde zich de handwerker weder hun werkelijk bestaan in, en de keizer zorgde voor het herstel van den eeredienst, daar hij (Marcus Aurelius, 161—180) geheel met deze beweging medeging. Dienovereenkomstig kon er gemakkelijk eene vervolging tegen de Christenen uitbreken, die zich van iederen tempel verre hielden [1].

Aan deze strooming ging een andere gepaard, die een vrucht was van de eischen der beschaving. Dat was het populair worden der philosophie. Men bezocht de grootere steden, inzonderheid Athene, om daar beroemde mannen te hooren. Daar werden de metaphysische en moreele vraagstukken in den breede behandeld en zoowel de prediking van vertroosting door onthouding als de aanbeveling van het genot als de weg tot geluk werd er gehoord. De philosofen werden de volksleeraars en -predikers, en in meer dan een geval wendde men zich tot den philosoof om raad. In de opdracht zijner apologie betitelt Athenagoras de keizers met den eerenaam van philosofen en geeft ook zichzelf daarvoor uit. Dat was een geschikte brug om de keizers en in het algemeen de beschaafden te bereiken.

De grootere belangstelling op godsdienstig gebied stond echter gelijk met een schrede achterwaarts

---

[1]) Vgl. L. Friedlaender, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, Dritter Theil, Leipzig 1871, S. 423 ff.

in zoover zij gepaard ging met een terugkeer tot het geloof in mythologische goden. Er was op het zedelijk gedrag van dezen zeer veel aan te merken en dat aanvaardde men zonder aanstoot. Vreesachtig lette men op voorteekens. De volksgeest uitte zich in vertelsels over spoken en daemonen. Het was de herleving van een godsdient, waarin niet de kiemen aanwezig waren van het geloof in God die de zonden vergeeft.

In beginsel was de verhouding tot den godsdienst zoowel bij Romeinen als bij Grieken ondergeschikt aan die tot den staat. Staatsburger te zijn was de eerste plicht, waaronder alle andere begrepen waren. De tijd der republiek was voor ieder der beide volken de verwezenlijking van hun ideaal geweest. En na het vallen der republiek, toen deze vervangen werd door despotisme, was het ook gedaan met de innerlijke kracht, omdat de voornaamste schakel uit het volksverband gemist werd. Ofschoon de Romeinen alle volken onderwierpen met wie zij in aanraking kwamen, zou het blijken, dat zij niet bestand waren tegen de geestelijke wapenen der Christenen. Door hun wereldrijk hebben zij den weg voor het Christendom gebaand.

Athenagoras was een Griek uit Athene. Dat hij een Athener was berust nagenoeg uitsluitend op de desbetreffende toevoeging aan zijn naam in het opschrift zijner apologie voor het Christendom. Van hemzelf is behalve uit zijn twee geschriften zoo goed als niets bekend. Slechts éénmaal in de gansche pa-

tristische literatuur wordt zijn naam genoemd nl. door Methodius, tegen het eind van de derde eeuw [1]). Zelfs Eusebius zwijgt geheel over hem. In de vijfde eeuw echter werd er door Philippus Sidetes over hem gesproken in zijn „Geschiedenis der Christenen", reeds door Socrates een onbetrouwbare gids genoemd. Dit werk, dat verloren ging, is door een onbekende geëxcerpeerd. Uit het 44ste boek noteerde hij, dat Athenagoras, een Christen in philosofenmantel, het eerste hoofd der Alexandrijnsche Katechetenschool geweest is, ten tijde van Hadrianus en Antoninus leefde, en aan deze keizers eene apologie heeft voorgelezen. Voorts, dat hij oorspronkelijk evenals later Celsus het doel had het Christendom uit de heilige Schriften zelf te bestrijden, dat Clemens Alexandrinus zijn leerling en diens leerling Pantaenus was. Overgaande op Pantaenus schreef de onbekende: *καὶ αὐτὸς Ἀθηναῖος*, waarmede dus tevens de plaats van Athenagoras' herkomst aangeduid werd.

De onbetrouwbaarheid van dit bericht blijkt terstond, wanneer wij nagaan, dat Hadrianus niet gelijktijdig met eenen Antoninus aan het bewind was en dat de vervaardiging der apologie in elk geval na 138, het sterfjaar van Hadrianus moet vallen. Antoninus Pius (138—161) en Marcus Aurelius Antoninus (161—180) konden licht met elkaar worden verward, en daarom is het onduidelijk om alleen van Antoninus te spreken. Van de stichting der Alexandrijnsche Katechetenschool is niets bekend. Clemens

[1]) Dit is tegelijk met een aanhaling uit Athenagoras, *Legatio pro Christianis*, c. 24 bij Epiphanius, *Adversus haereses*, haeres. 64, c. 21.

Alexandrinus is de eerste, die als haar leeraar naar voren treedt. Indien deze een leerling van Athenagoras was, zou het onverklaarbaar zijn, dat hij hem nooit noemt. De slotsom is, dat Philippus' bericht over Athenagoras geen waarde heeft [1]).

Aan de onbekendheid van Athenagoras — wat een opmerkelijk feit moet heeten — verbindt zich die van zijne geschriften. Twee in getal, zijn deze slechts bewaard gebleven door het afschrift, dat Arethas, aartsbisschop van Caesarea, in het jaar 914 zijnen secretaris Baänes beval te maken [2]). De titels zijn: Ἀθηναγόρου Ἀθηναίου φιλοσόφου χριστιανοῦ πρεσβεία περὶ χριστιανῶν, en Τοῦ αὐτοῦ περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν.

Het eerste is eene apologie en ofschoon hij daarin langer stilstaat bij zijne tegenstanders, zoo komen toch voor en na zijne eigene leerstellingen aan het licht.

Een stelling, die door alle apologeten en ook door Athenagoras wordt verdedigd, is de éénheid Gods. Om deze te bewijzen gaat hij topologisch te werk, en dan moet men toestemmen, dat er in het heelal geen plaats is voor meer dan éénen God De doorslag wordt evenwel gegeven door de uitspraken der profeten Mozes, Jeremia en de anderen. In aansluiting

---

[1]) Vgl. A. Harnack, *Athenagoras* in de *Real-Encyklopädie für protest. Theologie u. Kirche*, Leipzig 1897, Bd. II, S. 207.

[2]) Dit handschrift is bekend als codex Parisinus 451. Alle latere handschriften gaan hierop terug.

bij Justinus Martyr en in tegenstelling met Tatianus weet hij het goede der Grieksche philosofen te waardeeren en wijst er op, dat velen van hen ook de éénheid Gods hebben geleerd.

Vervolgens wordt door hem aangenomen,
dat God de stof heeft geschapen,
dat hij door zijnen zoon (λόγος) de wereld heeft geordend en in stand houdt,
dat God de Vader, God de Zoon en de heilige Geest één zijn — hij zegt niet God de heilige Geest —,
dat God in de voorzienigheid engelen heeft aangesteld, waarvan de bestuurder der hyle (ὁ τῆς ὕλης ἄρχων) en de zijnen gevallen zijn,
dat God ten jongsten dage de lichamen van alle gestorvenen weder zal opwekken [1]).

Het talent van Athenagoras als schrijver moet tamelijk hoog worden aangeslagen, doch men hoede zich er voor het te overschatten. In de rij der apologeten is ten opzichte hunner vaardigheid in het voeren van de pen een steeds meer geoefende hand waar te nemen [2]); bij Athenagoras hebben wij dengene bereikt, die een vast plan nastreeft en zich op het schrijven van een goeden stijl toelegt, ofschoon er nog vele onduidelijke plaatsen in zijn geschriften zijn aan te wijzen. Behalve de bijbelboeken haalt hij

---

[1]) Vgl. *Legatio pro Christianis*, resp. c. 4. 6 ss. 12. 24. 36. — F. Pijper, *Dogmenhistorische Studiën betreff. de oudste Apologeten* in *Theol. Tijdschr.* 1907, blz. 325 vv.

[2]). Vgl. J. Geffcken, *Zwei Griechische Apologeten* (Aristides. Athenagoras), Leipzig und Berlin 1907, S. XLII f.

een groot aantal Grieksche schrijvers aan. Dit zou het beste bewijs zijner belezenheid kunnen zijn, indien wij er zeker van waren, dat hij zijn kennis uit de werken van deze schrijvers zelf heeft geput. Soms is hij bepaald rhetorisch. Dan staat hij tegenover de keizers als iemand, die overbodig werk doet, omdat zelfs iedere vakgeleerde door hen in kennis wordt overtroffen. Daarom wil hij niet de δόγματα der Grieksche wijsgeeren behandelen, doch zich tot hunne δόξαι beperken [1]).

Zijne apologie, die gewoonlijk als „Legatio pro Christianis"aangehaald wordt, kunnen wij in het kort weergeven. Athenagoras richt zich tot de beide keizers en zegt:

Niemand uwer onderdanen wordt in zijne godsdienstvrijheid belemmerd, door uwe wijsheid geniet de gansche aarde vrede, alleen de Christennaam wordt gehaat en de Christenen worden daarom onverdiend vervolgd en gedood (c. 1). Onderzoekt echter of wij strafschuldig zijn, want een naam op zichzelf bewijst niets (c. 2). Men beschuldigt ons van drie misdaden: atheïsme, het eten van menschenvleesch en bloedschande. Wanneer die beschuldigingen waarheid bevatten, dan behoorden wij met vrouwen en kinderen te worden uitgeroeid (c. 3).

Doch in de eerste plaats zijn wij geen atheïsten. Er bestaat een groot verschil tusschen ons en Diagoras, die wegens atheïsme te Athene werd veroordeeld; wij gelooven in een ongeschapen,

---

[1]) Vgl. *Legatio pro Christ.*, c. 6; Geffcken, S. 174.

onzichtbaren God, afgescheiden van de stof, die geschapen en vergankelijk is. Ten onrechte beschuldigt men ons van atheïsme; onze God is de schepper van het heelal, die alles door zijn λόγος geschapen heeft (c. 4). Dichters en philosofen, als Euripides, Sophocles (c. 5), Philolaüs, Lysis en Opsimus, Pythagoreërs, Plato, Aristoteles en zijne leerlingen hebben de éénheid van Gods wezen geleerd, en feitelijk de Stoa ook (c. 6), doch geen van dezen is daarom veroordeeld geworden. Waarom dan de Christenen, die blijkens hunne profeten het bezit der waarheid hebben, terwijl de philosofen er slechts naar hebben kunnen zoeken! (c. 7). Dat er niet meer dan één God is, volgt daaruit, dat er niet meer dan een op dezelfde plaats kan zijn en daarbuiten is alles door den éénen God ingenomen, daar zijne voorzienigheid zich over alles uitstrekt (c. 8). Op zichzelf zou dit niet afdoende zijn, doch de geschriften der profeten, waarmede ook gij bekend zult zijn, bevestigen dit. De Geest Gods heeft deze ingegeven en heeft zich van de profeten bediend zooals een fluitspeler op zijn instrument blaast (c. 9). God heeft alles door zijnen zoon geschapen, die één is met den vader en van hem uitgaat en terugkeert als een zonnestraal. Benevens dezen belijden wij den heiligen Geest en onder de godheid een menigte engelen en dienende geesten om in de voorzienigheid werkzaam te zijn (c. 10). Wij zijn dus geen atheïsten; in ons dagelijksch leven betrachten wij de liefde tegenover onze vijanden (c. 11). De kracht daartoe putten wij uit het geloof

in de goddelijke leiding van het menschelijk geslacht en uit de hoop op een toekomstig leven (c. 12). De beschuldiging van atheïsme rust bij velen op het feit, dat de Christenen geen offers brengen en de staatsgoden niet vereeren. Doch het Gode welgevallige offer is hem te erkennen als den schepper en onderhouder van alle dingen (c. 13). Ook het niet vereeren der staatsgoden is geen steekhoudende beschuldiging, want de Atheners, Lacedaemoniërs, Trojanen en zeer vele anderen hebben allen hun verschillende goden, op wier gedrag soms veel aan te merken is. En de Egyptenaars! zij verminken zichzelf, zij vereeren gestorvenen en dieren! (c. 14). Eén godsdienst voor allen is onmogelijk; de onbeschaafde massa zou zich op het stoffelijke werpen en de Christenen zouden wenschen te volharden bij de onderscheiding in geest en stof (c. 15). De wereld is wel schoon, doch de aanbidding komt niet aan het werk, maar aan den vervaardiger toe (c. 16) Het ontstaan en de namen der goden dagteekenen van Orpheus, Homerus en Hesiodus; de beelden die aangebeden worden, zijn het maaksel van kunstenaars (c. 17). Sommigen zeggen, dat niet de beelden, maar de goden die zij voorstellen, worden aangebeden. Maar die goden zijn, zooals Homerus en Orpheus zeggen, niet van den aanvang af; zij zijn de vruchten hunner philosophie! (c. 18). En daar zij geschapen zijn, zullen zij ook vergaan (c. 19). Dichters hebben hunne goden lichamelijk afgebeeld, soms wanstaltig; ook maken zij melding van hunne schanddaden (c. 20). Zij zijn ten prooi

aan menschelijke aandoeningen en aan rampen. Degenen, die zulke goden aanbidden zijn atheïsten! (c. 21). Indien zij de elementen voorstellen — b. v. Zeus het vuur, Hera de aarde, Pluto de lucht en Nestis het water — dan hebben zij niets met God uitstaande, daar stof en geest gescheiden zijn. Ook de tweedracht en de willekeurig door de natuurkundigen aangebrachte eigenschappen bewijzen, dat er ten opzichte van die goden verwarring heerscht (c. 22). Ik wil niet ontkennen, dat de beelden wonderen verrichten, doch als goden kunnen wij ze niet erkennen, omdat zij zoowel schade als voordeel aanbrengen. Wat er achter zit wordt duidelijk, indien wij nagaan dat Thales en Plato een onderscheiding geleerd hebben van God, daemonen en heroën (c. 23). Door de uitspraak der profeten is ons bekend, dat God engelen geschapen heeft om de schepping te verzorgen. Een vrijen wil hebbende, is de bestuurder der hyle met de zijnen gevallen door omgang te zoeken met dochteren der menschen. Hieruit zijn de z. g. giganten geboren (c. 24). De zielen dezer giganten nu zijn de daemonen, aan wie het onregelmatige en verkeerde in de wereld te wijten is. Zelfs hebben sommige denkers, die dit niet begrepen, hunne wereldverklaring in het blinde noodlot gezocht. Evenwel staan alle dingen onder Gods zorg en toezicht (c. 25). Die daemonen werken ook in de beelden (c. 26). Zij beminnen offergeuren en -bloed, en bewerken een valschen schijn van hetgeen de menschelijke ziel krachtens haar onsterfelijk wezen voorspelt of verklaart, zoodat zij, de daemonen, er de eer

voor ontvangen (c. 27). De goden zijn eertijds menschen geweest, hetgeen ons de Egyptische godenleer bewijst (c. 28). Maar ook geldt dit bij de Grieken (c. 29). Zelfs nietswaardige menschen zijn later goden geworden. De besten — vorsten, geleerden, kunstenaars — werden reeds tijdens hun leven goden genoemd, hetzij uit vrees, hetzij uit hoogachting. Of de godendienst is onzin, òf er is geen zedelijkheid. Wij aanbidden den schepper van het heelal en zijnen zoon als God: wij zijn geen atheïsten (c. 30).

De beschuldigingen dat wij menschenvleesch zouden eten en bloedschande bedrijven zijn eveneens ongegrond. De deugd is altijd bestreden; Pythagoras en Socrates zijn ook gedood. Wij erkennen een alwetenden God en verwachten een eeuwig leven (c. 31). De aanklagers moesten zich tegen het schandelijk leven hunner eigen goden keeren; de Christenen handelen eerbaar en liefdevol (c. 32). Wij allen blijven binnen de ons door God gestelde grenzen en velen onzer zijn tot onthouding geneigd (c. 33). Zij die schandelijk leven zijn onze aanklagers. Dat zijn mencheneters, want zij doen onschuldigen geweld aan. De Christenen lijden geduldig (c. 34). Onmogelijk kan een Christen een moord doen, hij kan zelfs geen terechtstelling aanzien of spelen bijwonen. Abortus staat voor hem gelijk aan moord (c. 35). Het geloof der Christenen in de opstanding der dooden verklaart ons standpunt ten opzichte dezer dingen; de leer eener toekomstige opstanding wordt eveneens bij vele philosofen aangetroffen. Doch wij behouden ons voor om later

over dit leerstuk te handelen (c. 36). O keizers, zegt zelf, dat er geen betere onderdanen dan de Christenen zijn! (c. 39). —

Voor de bepaling van het jaar, waarin dit geschrift vervaardigd is komt ons de opdracht te stade, waarin de beide aangesproken keizers genoemd worden. Deze luidt: Αὐτοκράτορσιν Μάρκῳ Αὐρηλίῳ Ἀντωνίνῳ καὶ Λουκίῳ Αὐρηλίῳ Κομόδῳ Ἀρμενιακοῖς Σαρματικοῖς, τὸ δὲ μέγιστον Φιλοσόφοις [1]). Bovendien wordt hunne verhouding van vader en zoon (c. 18) genoemd, zoodat daarin de bevestiging ligt, dat de aangesproken keizers Marcus Aurelius en zijn zoon Commodus zijn. De laatste kwam in het najaar van 176 aan de regeering, zoodat de vervaardiging van het geschrift in het jaar 177 gesteld moet worden, toen de vrede, waarvan gesproken wordt (c. 1) nog niet verbroken was.

Het tweede geschrift, „De resurrectione mortuorum", is een vervolg op het eerste en wordt daarin (c. 36) als zoodanig aangekondigd. Hoeveel later het geschreven is, valt moeilijk te zeggen, doch waarschijnlijk zeer kort daarna. De deelen, waaruit de apologie bestaat, zijn uiterst onevenredig, hetgeen hieruit verklaard kan worden—indien het tenminste verklaring noodig heeft — dat dit geschrift bij het strenge in acht nemen van den vorm eener rede, daarvoor te lang zou geworden

[1]) In den tekst van deze opdracht schuilt evenwel een moeilijkheid. nl. Ἀρμενιακός is niet op Commodus van toepassing — Marcus Aurelius veroverde Armenië te zamen met zijnen adoptief-broeder Lucius Verus. Daarom wil Mommsen Γερμανικοῖς lezen. Oorspronkelijk zal ook de naam van Athenagoras niet in dit opschrift ontbroken hebben.—Vgl. Geffcken, S. 157.

zijn. Misschien heeft Athenagoras dit eerst aan het eind zijner apologie bemerkt en al hetgeen betrekking had op het gericht en de opstanding tot een latere gelegenheid in de pen gehouden. Ook zijn tweede geschrift heeft hij bedoeld als een rede [1]), doch het draagt overigens daarvan zeer weinig de sporen en richt zich tot een geheel ander publiek. De inhoud daarvan is als volgt:

Die de waarheid onderwijzen wil moet haar verdedigen tegen hare vijanden en haar bekendmaken bij hare vrienden (c. 1). Afgezien van hen, die voor geen rede vatbaar zijn, moeten de vijanden van de leer der opstanding der dooden òf aannemen, dat alles in de wereld toeval is òf God als den schepper erkennende, aantoonen, dat hij de dooden niet kan of niet wil opwekken. God is alwetend, dus wist hij te voren, waar zich de stof voor de samenstelling van den mensch bevond en weet hij ook hare plaats na de ontbinding (c. 2). Evenzeer blijkt Gods macht om de dooden op te wekken uit het feit, dat hij de menschen geschapen heeft, want deze twee komen op hetzelfde neer (c. 3). Men zegt: Sommigen, die bij schipbreuk of op het slagveld omkwamen, werden door dieren verslonden en kunnen daarvan niet weder afgezonderd worden. Ook strekken deze dieren soms aan menschen tot spijze, of wanneer iemand menschenvleesch heeft gegeten, hoe kan dan in de opstanding ieder het zijne terugontvangen? (c. 4). Dat kan door de macht

[1]) Vgl. *De Resurr. Mort.* c. 23 fin.

en wijsheid van God, die niet wil, dat wezens door hunne soortgenooten gegeten worden. Ook strekt niet alles wat gegeten wordt, tot voeding (c. 5—6). Bovendien zullen wel de deelen van het lichaam, maar niet het bijkomstige daarvan, opstaan. De stof van een schepsel kan nooit met die van natuurgenooten verbonden worden (c. 7—8). Pottenbakkers en handwerkslieden kunnen hun werk, dat gebroken of vergaan is, niet weder samenstellen, doch dit komt niet in vergelijking met Gods werk (c. 9).

Tegen Gods wil is hetgeen onrechtvaardig en hetgeen zijner onwaardig is. De opstanding der dooden is noch het een noch het ander (c. 10). In God vallen het mogelijke, het gewilde en het zijner waardige te zamen.

Ofschoon het bekendmaken der waarheid van meer nut is dan de verdediging en daarom vooraf behandeld had kunnen worden, heeft de verdediging hier eerst plaats gehad en volgt nu het bekendmaken. De opstanding der dooden wordt bewezen uit de schepping der menschen, uit hunne natuur en uit het gericht over hen (c. 11). De mensch is ter wille van zichzelf geschapen en bereikt zijne voltooiing bij de opstanding (c. 12). Het is de wil van den schepper, dat de mensch eeuwig voortduurt en een toeschouwer blijft zijner majesteit en wijsheid (c. 13). — Rechtvaardiging der indeeling (c. 14). — Volgens de natuur der menschen behooren lichaam en ziel onafscheidelijk bij elkander. De harmonie zou ook hier verbroken zijn en

alle dingen ijdel, indien er geen opstanding plaats zou hebben (c. 15). De dood is een overgang; de tijd tusschen het sterven en de opstanding is te vergelijken bij den slaap (c. 16). En evenals een kiem niet de sporen draagt van hetgeen er uit groeien zal noch het eene tijdperk van het menschelijk leven de eigenschappen vertoont van het volgende, zoo volgt de opstanding na den dood (c. 17). Nu de twee eerste punten behandeld zijn volgt nog het gericht en als vierde punt het levensdoel der menschen. De schepping onderstelt de voorzienigheid en deze een oordeel over den mensch, omdat hij met rede toegerust is. Dit oordeel heeft blijkens de ervaring niet plaats in dit leven; het zal dus na den dood geschieden en niet anders mogelijk zijn dan wanneer de dooden opstaan (c. 18). Indien er geen oordeel was zou het er wanhopig uitzien! Sommige misdaden zijn te zwaar om in dit leven gestraft te kunnen worden (c. 19). Indien het leven door den dood werd uitgebluscht of alleen de ziel onsterfelijk was, dan zou er over den mensch, die uit lichaam en ziel bestaat, geen oordeel plaats kunnen hebben (c. 20). Indien alleen de ziel onsterfelijk was, zou het onrechtvaardig zijn, indien zij moest boeten voor de zonden van het lichaam, of een belooning zou ontvangen, die aan het lichaam toekomt (c. 21-23). Zooals alle dingen in deze wereld een eigen doel hebben, zoo heeft ook de mensch dit. Door zijne rede is dit doel van alle andere onderscheiden (c. 24). Het doel strekt zich uit tot den ganschen mensch, bestaande uit ziel en lichaam en

zal bereikt worden door een vernieuwde samenstelling dezer beide deelen. De opgestane mensch zal zich verheugen in de aanschouwing Gods (c. 25).—

Alvorens wij overgaan tot de vertaling van dit geschrift, geven wij een overzicht van de deelen waaruit het bestaat.

Deel I. Bestrijding der tegenstanders.
- c. 1. Inleiding.
- c. 2-9. God kan de dooden opwekken.
- c. 10. God wil de dooden opwekken.

Deel II. Onderrichting der welgezinden.
- c. 11. Inleiding.
- c. 12-13. Het bewijs der opstanding uit de schepping der menschen.
- c. 14. Rechtvaardiging der indeeling.
- c. 15-17. Het bewijs der opstanding uit de natuur der menschen.
- c. 18-23. Het bewijs der opstanding uit het oordeel, dat na den dood zal plaats hebben.
- c. 24-25. Het bewijs der opstanding uit des menschen levensdoel.

HOOFDSTUK III.

Vertaling van het geschrift De Resurrectione Mortuorum [1]).

Over de Opstanding der Dooden.

1. Bij iedere meening en leer, die de objectieve [2]) waarheid ten doel heeft, voegt zich een zekere onwaarheid. Niet dat deze vanzelf sprekend zou voortkomen uit een in de kern liggende oorzaak of zou ontspringen uit den aard van de zaak zelve, maar zij wordt ijverig aangekweekt door de zorg van menschen, die het onechte zaad in eere houden om daarmee de waarheid te verstikken. Dat dit zoo is kan men waarnemen ten eerste bij hen, die zich vroeger hebben bezig gehouden met daarover

---

1) Aan deze vertaling is de tekst van E. Schwartz ten grondslag gelegd, in *Texte und Untersuchungen*, Bd. IV, Heft 2, Leipzig 1891.

2) In plaats van ἐν τούτοις lezen wij met Maranus en Otto ἐν τοῖς οὖσιν. Prudentius Maranus, *Justini Martyris opera, necnon Tatiani etc.*, Parisiis 1742, fol., p. 315; J. C. Th. Otto, *Corpus Apologetarum christianorum saeculi secundi*, Vol. VII, *Athenagoras Atheniensis*, Jenae 1857, p. 186.

te denken en uit het verschil tusschen hen zoowel met hunne voorgangers als tijdgenooten, doch niet het minst uit de verwarring juist der dingen, die voor de hand liggen. Want zulke menschen hebben geen enkele waarheid ongemoeid gelaten, noch Gods wezen, noch zijne kennis en werkzaamheid, noch hetgeen volkomen in aansluiting daarop volgt en de uitdrukking is van ons godsdienstig leven. Sommigen nu hebben geheel en al van de poging afgezien de waarheid hieromtrent te leeren kennen, anderen brengen haar in overeenstemming met hetgeen hun persoonlijk aangenaam is en ook zijn er die het tastbare als onvoldoende willen aanmerken. Ik meen daarom, dat degenen die over deze dingen licht willen ontsteken een tweevoudig betoog moeten leveren, het eene voor de waarheid en het andere over haar. Hetgeen voor de waarheid gezegd wordt richt zich dan tot hen, die uit ongeloof of twijfelzucht meenen het zonder haar te kunnen stellen, terwijl het betoog over haar de welgezinden op het oog heeft en hen die voor de waarheid wel ontvankelijk zijn. Dus moeten zij die zich het genoemde onderzoek hebben voorgenomen, rekening houden met de telkens voor hen liggende behoefte en daarnaar hun woorden afmeten, de indeeling maken overeenkomstig het noodige, doch niet om den schijn van het steeds volgen van dat plan het doelmatige en de aan ieder punt toekomende plaats over het hoofd zien. Want voor zoover wij acht geven op den gedachtengang en de natuurlijke opeenvolging dan gaat het betoog over de waarheid

steeds vooraf aan dat der verdediging, maar voor zoover wij op het nut letten dan moet omgekeerd hetgeen voor de waarheid gezegd kan worden eerst in behandeling komen en daarna dat over haar. Een landman zou het zaad niet behoorlijk op de aarde kunnen uitwerpen indien hij niet tevoren den wilden opslag en wat verder aan het uitgeworpene goede zaad schade kan aanbrengen verwijderde; noch zou een geneesheer de heilzame kruiden voor het genezing behoevende lichaam kunnen aanwenden, indien hij niet eerst het voorhanden kwaad verwijderde of het aankomende tegenhield. Evenmin zou hij die onderricht in de waarheid wil geven door zijne woorden daarover iemand kunnen overtuigen zoolang er een verkeerde meening in het brein zijner hoorders verscholen blijft en aan zijne woorden in den weg staat. Daarom, lettende op het nut, stellen ook wij soms onze woorden ter verdediging der waarheid vóór die over haar, en nu wij op dit oogenblik over de leer der opstanding zullen handelen en overwegen wat wij moeten doen, komt het ons gewenscht voor op dezelfde wijze te werk te gaan. Want op dit punt treffen wij volslagen ongeloovigen aan, ook sommigen die twijfelen en onder hen die de eerste beginselen hebben aangenomen sommigen die even besluiteloos zijn als de twijfelaars. Het is allerminst te begrijpen, dat zij zoo zijn, daar zij uit de feiten geen enkele aanleiding tot ongeloof hebben noch een steekhoudende reden kunnen opgeven, waarom zij ongeloovig of besluiteloos zijn.

2. Laat ons het op deze wijze bezien. Alle ongeloof, dat niet lichtzinnig opkomt en zonder dat men weet waarover het gaat, maar een deugdelijke reden opgeeft en waarop men zich verlaat als op de waarheid, is rechtmatig gemotiveerd wanneer de zaak zelf, die men niet gelooft, geen geloof waard blijkt te zijn. Doch het betwisten der geloofwaardigheid van dingen, die volstrekt niet ongeloofelijk zijn, wijst op gebrek aan een gezond oordeel over de waarheid. Daarom moeten degenen die de opstanding niet gelooven of aan haar twijfelen zich daaromtrent niet uitspreken op grond van iets, dat hen zoo maar in den zin komt en ingang vindt bij lieden van onmatige levenswijze, maar één van tweeën moeten zij òf het ontstaan van den mensch aan toeval toeschrijven (wat intusschen een onhoudbare stelling is) òf aangenomen dat God de oorzaak van het zijnde is, daarmede rekening houden als met een vast uitgangspunt om aan te toonen dat de opstanding in geen enkel opzicht geloof verdient. Deze taak is te volbrengen, indien zij het bewijs kunnen leveren hetzij van Gods onmacht, hetzij van zijn onwil om de lichamen, die gestorven of ook geheel ontbonden zijn weder te vereenigen en tot dezelfde menschen samen te stellen. Indien zij echter hiertoe niet in staat zijn, laat hen dan ook een eind maken aan hun goddeloos ongeloof, want zij lasteren daarmee het heilige. Uit het vervolg zal duidelijk worden, dat zij onwaarheid spreken zoowel wanneer zij God onmachtig als wanneer zij hem onwillig verklaren.

Terecht besluit men dat iemand tot iets niet in staat is, òf wanneer hij niet weet hoe te handelen, òf indien hij dit wel weet toch niet de voldoende macht heeft om dit tot stand te brengen. Want hij, die niet weet wat er geschieden moet, kan hetgeen waarvan hij in 't geheel niets weet zoomin ter hand nemen als voltooien, en hij, die wel weet wat gedaan moet worden, ook het vanwaar en het hoe, doch in 't geheel geene of onvoldoende macht heeft om datgene tot stand te brengen, zal er niet aan beginnen, indien hij wijs is en rekening met zijn kracht houdt, want wanneer hij onbedacht daaraan begon, zou hij zijn voornemen niet ten uitvoer kunnen brengen. Nu is het onmogelijk, dat God de natuur der lichamen die zullen verrijzen, niet in deelen en onderdeelen kent, eveneens waarheen al het ontbondene zich begeeft en welk deel van eenig element het ontbondene, dat zich met zijns gelijke vereenigd heeft, heeft opgenomen, al schijnt hetgeen zich op natuurlijke wijze weder met het heelal vereenigd heeft bij de menschen in 't geheel niet onderscheiden te kunnen worden. Want aan wien vóór ieders afzonderlijke samenstelling de natuur der toekomstige elementen van het menschelijk lichaam bekend was zoowel als de deelen der elementen, waaruit hetgeen dat hem goed dacht voor de samenstelling van het menschelijk lichaam zou genomen worden, die weet, wanneer het weder ontbonden is, natuurlijk ook waarheen al datgene gegaan is, dat hij tot ieders voltooiing gebruikt heeft. Met betrekking tot den thans bij menschen

aangelegden maatstaf en het vergelijkend oordeel, is het van meer beteekenis hetgeen nog niet bestaat te voren te kennen, doch met betrekking tot Gods waardigheid en wijsheid zijn beide even natuurlijk en gemakkelijk: het vooruit weten van hetgeen niet bestaat en het kennen van hetgeen weder ontbonden is.

3. Gewis toont de oorsprong van het menschelijk lichaam aan, dat God de voldoende macht heeft het na den dood op te wekken. Immers, indien hij de niet bestaande lichamen der menschen en de grondstof daarvan voor de eerste maal te zamen heeft kunnen stellen, dan zal het hem even licht vallen deze weder op te wekken, op welke wijze ze ook ontbonden mochten zijn. Want dit staat evenzeer in zijn macht. En het schaadt volstrekt niet aan de redeneering, of sommigen de eerste beginselen in de stof zoeken of dat zij de menschelijke lichamen uit de elementen als het eerst bestaande of uit zaden laten ontstaan zijn. Want de macht die noodig is hetzij om de door hen vormeloos geachte massa een vorm te geven en het gedaante- en ordelooze op velerlei wijze te volmaken, hetzij om de deelen der elementen samen te voegen, hetzij om het zaad dat eerst alleen en enkelvoudig was te vermenigvuldigen, het ongesplitste van geledingen te voorzien en het levenlooze den adem te geven, diezelfde macht treedt op om het ontbondene weder te vereenigen, het nederliggende op te richten, het gestorvene weder levend te maken

en het vergankelijke tot onvergankelijkheid te brengen. Tot dezelfde macht en wijsheid Gods behoort het om hetgeen verspreid is over een menigte dieren van allerlei soort, die menschen plegen aan te vallen en hun eetlust aan hen te verzadigen, datgene daarvan af te scheiden en de deelen zoowel als de onderdeelen weder met het hunne te vereenigen hetzij het door een of meer van die dieren is opgenomen, of eerst door een en daarna door een ander, hetzij ook dat het te zamen met die dieren is ontbonden en op natuurlijke wijze tot zijn oorsprong wedergekeerd. Dit scheen sommigen wel het meest te verontrusten, ofschoon zij behooren tot hen, die om hun wijsheid bewonderd worden en onbegrijpelijker wijze toch de bij het volk in omloop zijnde bezwaren van kracht beschouwden.

4. Zij zeggen nl. dat vele lichamen dergenen die als schipbreukeling of door verdrinken zijn omgekomen als voedsel voor visschen gediend hebben en eveneens van hen die op het slagveld sterven of door een andere noodlottige oorzaak of omwenteling niet begraven worden aan de eerste de beste wilde dieren ter verslinding liggen blootgesteld. Daar nu de op deze wijze verslonden lichamen en de deelen en onderdeelen waaruit zij bestaan over een groote menigte dieren verspreid en door de voeding met de gespijzigde lichamen vereenigd worden, zeggen zij in de eerste plaats, dat zij daarvan niet weder afgezonderd kunnen worden en in de tweede plaats wijzen zij op een omstandigheid, die

nog meer moeite zou opleveren. De dieren nl. die een menschelijk lichaam gegeten hebben worden op hun beurt, voor zoover zij tot voedsel voor menschen geschikt zijn, door dezen genuttigd en met het lichaam, dat hen opgenomen heeft, vereenigd, en dan moeten noodzakelijker wijze de deelen der menschen, die door een dier gegeten en opgenomen werden gaan behooren tot de lichamen van andere menschen, daar die dieren langs dezen weg het voedsel, dat zij aten, overbrengen aan de menschen, die hen nuttigden. Voorts spreken zij met tragischen omhaal van het feit, dat sommigen door honger of waanzin gedreven het van zich verkregen hebben kinderen te eten en van kinderen, die door vijandelijken toeleg door hun eigen ouders zijn gegeten, van de bekende Medische tafel [1]), van den tragischen maaltijd van Thyestes [2]) en dergelijke voorvallen, die ook thans nog wel onder Grieken en barbaren plaats grijpen en daaruit bewijzen zij — althans zij meenen dit — dat de opstanding onmogelijk is, daar dezelfde deelen in de opstanding niet aan verschillende lichamen kunnen toebehooren en dus òf die der eersten niet samengesteld kunnen worden, omdat de daartoe benoodigde deelen tot andere menschen zijn overgegaan òf wanneer die deelen aan de eersten teruggeven werden dat dan die der laatsten onvolledig zouden zijn.

---

[1]) Vgl. Herodotus, l. I, c. 119. Buiten zijn weten at Harpagus het vleesch van zijnen zoon.

[2]) Dit onderwerp is door Seneca behandeld in zijn treurspel „Thyestes". Thyestes at het vleesch zijner zonen, dat hem door zijnen broeder Atreus was voorgezet.

5. In de eerste plaats komt het mij voor, dat de zoodanigen de macht en wijsheid niet kennen van den schepper en onderhouder aller dingen, die voor ieder wezen het bij zijn natuur en soort aansluitende en daarmee overeenkomende voedsel heeft aangewezen, die niet gewild heeft, dat er vereeniging of samensmelting zou plaats hebben tusschen natuur en lichaam zonder onderscheid en wanneer zij soms vereenigd werden, ze heel gemakkelijk kan scheiden. Ook heeft hij aan al het geschapene opgedragen naar zijn aard te doen of te ondergaan hetgeen daarin gelegd is, waarbij hij de afwijkingen eveneens bestuurt en toestaat of verandert hetgeen hij wil en tot hetgeen hij wil. Bovendien schijnt het mij toe, dat zij de kracht en natuur van hetgeen voedt zoomin als hetgeen gevoed wordt nauwkeurig beschouwd hebben. Want dan zouden zij inzien, dat niet alles wat onder toegeven aan uitwendigen drang opgenomen wordt, voor het organisme geschikt voedsel is, maar dat het soms zoodra het in aanraking komt met de omsloten deelen der maag door vomeeren of stoelgang verloren gaat of op een andere wijze verwijderd wordt, zoodat het zelfs geen oogenblik het begin eener regelmatige spijsvertering ondergaat en er dus geen sprake van vermenging met het gevoed wordende organisme kan zijn. En wederom komt het verteerde, dat de eerste verandering heeft ondergaan, niet altijd in aanraking met de deelen, die voeding behoeven, daar het soms in de maag zelf verhinderd wordt zijn voedende kracht uit te oefenen of ook

tijdens de tweede verandering en de in de lever plaats vindende spijsvertering verwijderd wordt of tot iets anders overgaat, dat geen voedende kracht meer heeft. Evenmin dient al hetgeen, dat het in de lever plaats grijpende proces ondergaat, om den mensch te voeden, maar het gaat uiteen in de natuurlijke afscheidingen, terwijl het achtergebleven voedsel soms in de gevoed wordende deelen en onderdeelen tot iets anders overgaat, wanneer de hoeveelheid te groot of geheel overtollig is, en gewoon is het toegevoerde op de een of andere wijze te vernietigen of in zich op te nemen.

6. Bij het groote verschil dat er bestaat in de natuur der levende wezens en het onderscheid in het natuurlijk voedsel zelf voor iedere soort daarvan en het exemplaar, dat de voeding tot zich neemt, en daar voorts het voedsel in het lichaam van ieder wezen een drievoudige reiniging en verdeeling ondergaat, zoo moet alles dat niet tot voedsel voor dat wezen deugt en dus niet daarmede verbonden kan worden, geheel vernietigd worden en een natuurlijken uitweg vinden, of het moet tot iets anders overgaan. Ook moet de kracht der spijze overeenkomstig en van dezelfde soort zijn als die van het gevoed wordende wezen en wanneer zij aan de natuurlijke voorwaarden heeft voldaan en nauwkeurig gezuiverd is volgens de wijze, die de natuur eischt, dan moet deze het meest geschikt zijn voor de verbinding met het wezen. Strikt genomen kan men ook dit alleen voedsel noemen, dat ontdaan is van

al hetgeen ongeschikt en schadelijk is voor verbinding met het wezen dat gevoed wordt, zoowel als van den grooten omvang, die slechts tot vulling der maag en tot bevrediging van den eetlust wordt opgenomen. Niemand zal betwisten, dat dit met het gevoed wordende lichaam wordt vereenigd daar het zich over al zijn deelen en onderdeelen verdeelt en verspreidt, noch dat hetgeen tot een andere soort behoort en het tegennatuurlijke geen oogenblik stand houdt, indien het met een sterkere kracht te zamen komt, doch gemakkelijk schade toebrengt wanneer het de overhand had, en dat het overgaat in onbruikbare sappen en vergiftige eigenschappen, daar het niets geschikts of aangenaams voor het gevoed wordende lichaam bevat. Een afdoend bewijs hiervoor is, dat daarop voor vele gevoed wordende wezens pijn, gevaar of de dood volgt, indien er door te grooten eetlust iets vergiftigs of tegennatuurlijks, dat zich onder het voedsel bevond, mee naar binnen is gegaan. Dit is in alle opzichten schadelijk voor het gevoed wordende lichaam, daar hetgeen voeding behoeft door het daarvoor geschikte en natuurlijke wordt gevoed, maar door het tegenovergestelde te gronde wordt gericht. Indien nu het natuurlijk voedsel verschillend is naar gelang de natuur der levende wezens verschilt en niet alles wat het wezen daarvan tot zich neemt of wat zich toevallig daaronder bevindt, met het gevoed wordende lichaam verbonden wordt, doch uitsluitend hetgeen door het geheele verteringsproces is gezuiverd, de louterende verandering voor de verbinding

met het bepaalde lichaam heeft ondergaan en zich gunstig verhoudt tot de deelen, die voeding noodig hebben, dan is duidelijk dat niets van het tegennatuurlijke verbonden wordt met datgene waarvoor het geen overeenkomstig en doelmatig voedsel is, maar òf zich langs den natuurlijken weg verwijdert vóórdat eenig twijfelachtig of verdorven vocht kan ontstaan òf indien het langeren tijd in het lichaam blijft, pijnen of een moeilijk te genezen ziekte veroorzaakt en eveneens het natuurlijk voedsel, ja zelfs het vleesch, dat de voeding noodig heeft, bederft. En wanneer het ten laatste al verdreven wordt na overwonnen te zijn door geneesmiddelen, betere spijzen of door de natuurlijke krachten, dan geschiedt dit met groote schade, omdat het met de natuur op voet van strijd leeft wegens het onvereenigbare in beider karakter.

7. Indien men al volkomen toegaf, dat de hieruit komende voeding (in het bezigen van dit woord volgen wij het spraakgebruik) ofschoon zij tegennatuurlijk is, onderscheidenlijk verandert in iets dat nat of droog, warm of koud maakt, dan zouden zij daaruit nog geen enkele gevolgtrekking kunnen maken, omdat de lichamen bij de opstanding wel uit hun eigen deelen weder te zamen gesteld worden, maar er onder het genoemde geen deel is noch den vorm of gedaante van een deel heeft, dat wezenlijk verbonden is met de lichaamsdeelen, die gevoed worden, en in de opstanding mede zal opstaan, daar bloed, slijm, gal of adem dan niets

meer tot het leven zullen bijdragen. Want wat de lichamen die gevoed worden, eens noodig hadden, zullen zij dan niet meer behoeven, daar tegelijk met hun behoefte en verzwakking het gebruik van levensmiddelen weggenomen is. Zelfs indien men aannam, dat de invloed van dergelijke spijze zich tot het vleesch uitstrekte, dan zou het nog niet noodzakelijk zijn, dat het vleesch, dat kort te voren den invloed van zulke spijze heeft ondergaan, na in aanraking met een ander menschelijk lichaam te zijn gekomen, weder als een deel tot de voltooiing daarvan bijdraagt. Want het vleesch, dat de spijze opneemt, behoudt niet altijd wat het tot zich genomen heeft, noch blijft het opgenomene na de vereeniging voortdurend op de plaats, waar het toegevoegd werd, maar het ondergaat vele en algeheele veranderingen. Nu eens wordt het afgeleid door arbeid of zorgen, dan weer wordt het vernietigd door verdriet, uitputting of ziekte en door onaangename gevolgen van hitte of koude, waarbij de sappen, die denzelfden invloed als het vleesch en vet ondergaan, in stilstand zijn en het voedsel dus niet opnemen. Terwijl alle vleesch aan dergelijke aandoeningen onderhevig is, treft men dit in nog veel hooger mate aan bij hetgeen met ongeschikte spijze gevoed is; dan neemt het eerst wel toe in lichaamsgewicht en wordt dikker van het opgenomen voedsel, doch vervolgens geeft het dat weer op de een of andere wijze terug en verkwijnt om een of meer der bovengenoemde oorzaken. Alleen datgene hecht zich aan de deelen die tot

verbinding, bedekking of verwarming dienen, dat door de natuur is uitgekozen en zich kan aansluiten bij die dingen, waarmede het 't natuurlijk leven en den arbeid in het leven tot stand brengt. Maar nooit (want noch wanneer hetgeen dat zooeven is onderzocht als voldoende wordt beschouwd, noch wanneer de bestreden punten met instemming worden ontvangen, is het mogelijk, dat zij het door hen beweerde als waar kunnen bewijzen) kunnen de lichamen van menschen verbonden worden met die hunner natuurgenooten, zoomin wanneer iemand in onwetendheid, door een ander misleid, het vleesch van een medemensch nuttigt, als wanneer iemand uit eigen beweging door honger of razernij zich daarmee bezoedelt. Of het moest ons ontgaan zijn, dat er werkelijk dieren bestaan in de gestalte van een mensch en sommigen wier natuur half die van een mensch en half die van een dier is, zooals de min beschroomde dichters ze ons wel beschrijven.

8. En wat moeten wij zeggen omtrent de lichamen, die aan geen schepsel tot voedsel zijn aangewezen en uitsluitend begraven worden ter eere hunner natuur, wanneer wij zien, dat de schepper zelfs geen enkel ander levend wezen tot voedsel voor zijn soortgenooten heeft aangewezen, ook al is het natuurlijk dat zij door sommige van een andere soort gegeten worden? Indien zij kunnen bewijzen, dat menschenvleesch voor den mensch tot spijze bestemd is, dan verhindert niets, dat mencheneten een natuurlijke zaak is zooals ieder ander gebruik, dat door de natuur

veroorloofd is, en dat degenen die zoodanige dingen durven zeggen zich aan de lichamen hunner beste vrienden als aan een zeer geschikt voedsel vergasten of hun goede bekenden daarop onthalen. Indien het noemen hiervan reeds een gruwel is en het eten van menschenvleesch door menschen iets afschuwelijks en pervers, bij uitnemendheid goddeloos en schandelijker is dan elke tegennatuurlijke spijze of handeling, en indien het tegennatuurlijke nooit voor de deelen of onderdeelen die behoefte aan voedsel hebben daartoe kan strekken, en hetgeen dat geene voedingskracht heeft zich op geen wijze kan vereenigen met datgene wat het niet kan voeden, dan zullen ook nooit de lichamen van menschen verbonden kunnen worden met die van hunsgelijken, daar het een tegennatuurlijk voedsel voor hen is, ook al ging het door noodlottige omstandigheden verscheidene malen door de maag van dezen. Het bezit geen voedende kracht en gaat weder uiteen tot de elementen, waaruit het oorspronkelijk werd samengesteld, het vereenigt zich daarmede voor zoolang ieder deel zich daar bevindt, en wanneer het er weder van afgescheiden is, wordt het ten laatste door de wijsheid en macht van hem, die over de natuur van elk levend wezen met zijne eigenaardige krachten beschikt, alles met het zijne op gepaste wijze vereenigd, hetzij het door vuur is verbrand of door water verrot, hetzij door wilde dieren of door andere wezens hoe dan ook, verslonden, of dat het afgescheiden van de andere lichaamsdeelen vóór deze tot ontbinding is overgegaan. Na weder met elkaar vereenigd te zijn, beslaat ieder

deel zijn oude plaats met betrekking tot de orde en samenstelling van dat lichaam zoodat hetgeen gestorven of reeds geheel ontbonden is kan opstaan en leven. Dit verder uit te werken behoort overbodig te zijn, want ieder stemt dit toe, tenzij men slechts half mensch en half dier is.

9. Daar er met betrekking tot het voorgenomen onderzoek nog vele dingen van meer gewicht zijn, schenken wij thans geen aandacht aan hen, die zich beroepen op het werk van menschen en op de bewerkers zelf, die hun werk, nadat het in stukken is gebroken hetzij dat het door den tijd was verouderd of op een andere wijze vergaan, niet kunnen vernieuwen, en vervolgens uit een vergelijking met pottenbakkers en handwerkslieden trachten te bewijzen, dat ook God het gestorven of reeds ontbonden lichaam niet zou willen en, indien hij hèt al wilde, niet zou kunnen opwekken. Zij zien daarbij over het hoofd, dat zij God met zulke dingen op de ergste wijze beleedigen doordat zij de macht van geheel verschillende dingen gelijk maken of liever het wezen van hen, die deze macht bezitten, en geen onderscheid maken tusschen de door kunst vervaardigde voorwerpen en hetgeen God in de natuur voortbrengt. Deze dingen ernstig te behandelen zou meer zijn dan met onze waardigheid overeen te brengen is, want het is dwaas om oppervlakkige en ijdele redeneeringen te weerleggen. Het staat veel hooger en het voldoet aan alle eischen der waarheid, indien wij zeggen, dat hetgeen bij menschen onmogelijk is,

mogelijk is bij God [1]). Indien nu de rede door deze hooger staande verklaring en al hetgeen wij zooeven hebben onderzocht, aantoont dat het mogelijk is, dan is duidelijk dat het niet onmogelijk is. Evenmin is het tegen Gods wil.

10. Tegen Gods wil noemen wij iets, dat onrechtvaardig is of zijner onwaardig. Het onrechtvaardige kan voorts betrekking hebben op hem die moet opstaan, of op een ander nevens hem. Het is evenwel duidelijk, dat niemand onrecht lijdt zoomin van hen die buiten als die onder dat getal behooren. Want de geestelijke wezens lijden geen onrecht door de opstanding der menschen, daar deze voor hun bestaan zoomin hinderlijk als schadelijk of kwetsend is. Hetzelfde geldt voor de redelooze en onbezielde schepping, want deze zal na de opstanding niet meer bestaan, en aan het niet bestaande kan geen onrecht geschieden. En gesteld dat zij eeuwigdurend was, dan zou zij toch geen onrecht lijden uit de hernieuwing der menschelijke lichamen. Want indien zij nu aan de natuur der menschen onderworpen en ten dienste gesteld is van hen, die haar noodig hebben, en door allerlei heerendiensten geen onrecht lijdt, dan zal zij dit nog veel minder wanneer zij van alle dienstbaarheid bevrijd zal zijn, daar de menschen in de opstanding onvergankelijk en zonder behoeften zullen zijn, en haar ook niet meer tot gebruik noodig hebben. Indien zij spreken kon, zou zij ook den schepper niet van onrecht

[1]) Matth. 19[26]; Luk. 18[27].

beschuldigen, dat zij bij de menschen achterstaat omdat zij niet gelijkelijk deel aan de opstanding heeft, want de rechtvaardige God heeft bij een ongelijke natuur ook een overeenkomstig ongelijk doel gesteld. Bovendien kan datgene niet over onrecht klagen, dat in 't geheel geen begrip van recht heeft. Evenmin kan er sprake van zijn, dat zich onrecht voordoet ten opzichte van den mensch, die opgewekt moet worden. De mensch bestaat uit lichaam en ziel, en ten opzichte van elk dezer lijdt hij geen onrecht. Geen verstandig mensch zal beweren, dat de ziel onrecht lijdt, want stilzwijgend zou hij daarmede ook het tegenwoordig leven veroordeelen. En indien de ziel nu geen onrecht lijdt, ofschoon zij in een vergankelijk en door aandoeningen beheerscht lichaam woont, dan zal dit nog minder mogelijk zijn, indien zij met een onvergankelijk en bevrijd lichaam te zamen leeft. Ook lijdt het lichaam in geen enkel opzicht onrecht. Want indien dit nu niet geschiedt, zoolang het vergankelijk is, is het duidelijk, dat het ook niet zal geschieden, wanneer het met onvergankelijkheid verbonden is. En ook dit zou niemand kunnen beweren, dat het een Gode onwaardige daad is het ontbonden lichaam op te wekken en weder te vereenigen, want indien het mindere Gode niet onwaardig is nl. het vergankelijke en aan ziekte onderhevige lichaam te maken, dan is het betere nl. een onvergankelijk en bevrijd lichaam op te wekken, veel minder onwaardig.

11. Indien nu ieder punt van ons onderzoek door

de onmiddellijke en afgeleide bewijzen is gestaafd, dan is het duidelijk, dat de opwekking der ontbonden lichamen een werk is waartoe God de macht en den wil heeft en dat zijner als schepper waardig is. De onjuistheid van het daartegenoverstaande en de drogredenen der ongeloovigen zijn daarmede aangetoond. Moeten wij nu nog spreken over de afzonderlijke verhouding en den onderlingen samenhang onzer punten, indien wij ook het woord samenhang moeten gebruiken alsof zij gescheiden waren door van verschillende soort te zijn, en niet zeggen, dat hetgeen bij God mogelijk is ook in zijn wil is opgenomen en hetgeen hij wil in allen deele geschieden kan en met zijn waardigheid overeenstemt?

Dat het betoog over de waarheid verschilt van dat ter harer verdediging hebben wij in het voorafgaande voldoende gezegd en ook de punten waarin dat verschil bestaat aangegeven, alsmede bij welke gelegenheid en ten opzichte van welke personen het een of het ander moet aangewend worden. Doch niets verhindert ons dat wij ter wille van klaarblijkelijke zekerheid en van het verband tusschen hetgeen gezegd is en het volgende, opnieuw bij deze punten en het daartoe behoorende aanvangen. Het betoog over de waarheid heeft een natuurlijk recht om voorop te gaan, terwijl dat ter verdediging gewapenderwijze den weg voor het eerste baant en elken hinderpaal en tegenkanting te voren onschadelijk maakt. Het eerste betoog is voor alle menschen onmisbaar tot zekerheid en be-

houd en is daarom het voornaamste zoowel in zijn aard als plaats en nut, want zijn aard verschaft de kennis der zaken, zijn plaats is bij en gelijktijdig met de dingen, die het aanwijst en door zijn nut is het voor hen, die het leeren kennen, een waarborg voor zekerheid en behoud. Het betoog ter verdediging der waarheid is naar aard en kracht daaraan ondergeschikt, want het wederleggen van den leugen beteekent minder dan het bekrachtigen der waarheid. Ook wat zijn plaats betreft komt dit achteraan, omdat men hierbij optreedt tegen hen, die een verkeerde meening hebben, en verkeerde meeningen ontstaan door iets aan de waarheid bij te voegen of er aan te kort te doen. En toch, niettegenstaande deze dingen, wordt het tweede betoog vaak voorop gesteld en heeft soms grooter nut wegens het wegnemen en tevoren uitzuiveren van ongeloof, dat sommigen in den weg staat, en van twijfel of verkeerde meening voor hen, die daartoe juist overgaan. Doch ieder der beide betoogen voert tot hetzelfde doel, want zoowel het wederleggen van den leugen als het bekrachtigen der waarheid voert tot vroomheid, ofschoon toch niet geheel op dezelfde wijze, maar zooals ik zeide is het eene onmisbaar voor allen die gelooven en de waarheid zoowel als hun eigen behoud overdenken, terwijl het andere bij wijlen zoowel aan als tegenover sommige lieden meer nut afwerpt. Het bovenstaande moesten wij nog vooraf in hoofdtrekken zeggen om hetgeen reeds uiteengezet is weder te binnen te brengen; wij gaan nu over tot ons onderwerp om de waarheid van het betoog over

de opstanding te bewijzen uit de oorzaak zelve volgens en door welke de eerste mensch en zijn nakomelingen ontstaan zijn, waarbij het verschil van hun ontstaan niet in aanmerking komt, dan uit de gemeenschappelijke natuur van alle menschen als menschen, en daarna uit het gericht, dat de schepper over hen zal houden naar gelang van den duur van ieders leven en de wijze, waarop hij dat geleid heeft, een gericht, dat buiten allen twijfel rechtvaardig zijn zal.

12. Uit het ontstaan der menschen wordt de opstanding bewezen, indien wij de vraag stellen of de mensch zoo maar en doelloos of met een doel geschapen is. Indien wij het laatste aannemen dan is de vraag of het daarin gelegen is, dat de mensch die geschapen is leeft en voortbestaat volgens zijn natuur of dat hij ten behoeve van iemand anders daar is. En in het laatste geval, of het is ten behoeve van zijn schepper zelf of van een ander wezen, dat hem toebehoort en grootere zorg waardig is. Reeds bij vluchtige beschouwing zien wij, dat ieder die verstandig is en door een redelijk besluit aangedreven wordt om iets te doen, niets van hetgeen hij zich voorgenomen heeft, doelloos maakt, doch ten behoeve van zichzelf of van iets anders waarvoor hij zorg draagt of van het voortgebrachte zelf, aangespoord door een natuurlijke neiging en liefde tot zijn maaksel. Zoo bouwt b. v. een mensch (laat ons het nl. door een beeld zeggen, opdat de bedoeling duidelijk worde) een huis ten behoeve van zichzelf of hij bouwt voor

zijn runderen en kamelen of ander vee, dat hij noodig heeft, een daarvoor geschikte schuilplaats, zooals het schijnt niet ten behoeve van zichzelf, ofschoon ten slotte weer wel, maar het wordt beschouwd als geschiedende uit zorg voor de dieren, die hij onder zijne hoede heeft. Ook verwekt hij kinderen, niet ten behoeve van zichzelf of van iets anders dat hem toebehoort, maar terwille van het bestaan en het zoolang mogelijk voortduren van de door hem verwekten, en hij troost zich over zijn dood door de opvolging zijner kinderen en nakomelingen, waardoor hij het sterfelijke onsterfelijk meent te maken. Indien dit bij de menschen geschiedt, dan heeft God den mensch zeker niet zonder doel geschapen, want hij is wijs en geen werk van wijsheid is doelloos. Hij heeft den mensch niet ten behoeve van zichzelf geschapen, want hij heeft geen enkele behoefte, en voor dengene die niets noodig heeft draagt in 't geheel niets van hetgeen door hem geschapen is bij tot eigen gebruik. Ook heeft God den mensch niet geschapen ter wille van iets anders, dat door hem voortgebracht is. Want niets, dat met rede en oordeel toegerust is, hetzij van grooter of kleiner beteekenis, is of wordt geschapen om door een ander gebruikt te worden maar ter wille van het eigen leven en den voortduur van het geschapene zelf. Ook de rede vindt geen gebruikt worden van den mensch als oorzaak voor zijn ontstaan, daar de onsterfelijken zonder behoeften zijn en in geen geval een bijdrage van de menschen voor hun bestaan noodig hebben, en de redelooze schepselen uit den aard der zaak ondergeschikt en ieder in het zijne

den menschen van dienst zijn, doch zich van dezen niet kunnen bedienen. Want het is en blijft tegen Gods wil, dat hetgeen bestuurt en leidt door het mindere ten nutte gemaakt zou worden of dat het redelijke achterstaan zou bij het redelooze, want het laatste is ongeschikt voor het bestuur. Dus indien de mensch niet doelloos en zoo maar geschapen is (want volgens den wil van den schepper is geen enkel van Gods schepselen doelloos) en niet ten behoeve van den schepper zelf of van eenig ander schepsel dat door God is voortgebracht, dan is het duidelijk, dat God ten eerste en in een meer algemeenen zin den mensch geschapen heeft uit eigen beweging en ter wille van zijne goedheid en wijsheid, die in de geheele schepping aanschouwd worden, en meer bijzonder met het oog op het geschapene, ter wille van het leven der schepselen zelf, dat niet voor korten tijd opvlamt en daarna volkomen wordt uitgedoofd. Immers, zooals ik meen heeft God een zoodanig leven aan kruipende, gevleugelde, zwemmende en in 't algemeen aan alle redelooze dieren toebedeeld, doch voor de menschen, die het beeld van hem als hunnen schepper in zich omdragen, in het bezit der rede zijn en met verstandelijk oordeel zijn toegerust, heeft hij die hen gemaakt heeft een eeuwigen voortduur bestemd, opdat zij hunnen schepper en diens macht en wijsheid kennende en gehoorzaam zijnde aan wet en recht, onbezorgd eeuwig zouden voortbestaan met hetgeen waardoor zij het voorafgaande leven beheerscht hebben, ofschoon hunne lichamen vergankelijk en aardsch waren. Al wat ter wille van iets anders is geschapen

houdt natuurlijk zelf op te bestaan wanneer datgene ter wille waarvan het bestaat een einde neemt en zou niet doelloos kunnen voortduren, daar het doellooze onder hetgeen door God geschapen is niet voorkomt. Doch hetgeen geschapen is juist om te bestaan en om op natuurlijke wijze te leven kan nooit een oorzaak hebben, die het bestaan geheel en al doet verdwijnen, daar de oorzaak juist met de natuur verbonden is en alleen in het bestaan gezien wordt. En wanneer deze altijd in het bestaan gezien wordt, moet het wezen dat geschapen is ook ten allen tijde voortduren en moet het doen en ondergaan wat tot zijne natuur behoort, terwijl ieder der beide deelen, waaruit het bestaat, het zijne daartoe aanbrengt; de ziel bestaat en duurt dan voort zooals zij van nature is geschapen en volbrengt hare bestemming (nl. de driften des lichaams in het rechte spoor te leiden en al het voorkomende te beoordeelen en te meten naar den vereischten maatstaf) en het lichaam wordt naar zijne natuur aangedreven tot de vervulling zijner bestemming en ondergaat de veranderingen die daarvoor zijn bepaald zooals die met betrekking tot leeftijd, gestalte of lengte, onder welke ook de opstanding behoort. Want de opstanding is een soort verandering, die in de laatste plaats voltrokken wordt en de verandering tot iets beters van hetgeen op dien tijd nog bestaan zal.

13. Niet minder op deze dingen vertrouwende dan op hetgeen reeds geschied is, en bij een beschouwing onzer eigen natuur schikken wij ons in het gebrekkig

en vergankelijk leven, daar het overeenkomt met ons tegenwoordig bestaan en hopen onwrikbaar op den voortduur in onvergankelijkheid, hetgeen wij niet ontleenen aan uitspraken van menschen, ons te vergeefs met ijdele hoop voedende, maar wij hebben voor ons geloof een onfeilbaren borg, de bedoeling van onzen schepper, naar welke hij den mensch schiep uit eene onsterfelijke ziel en uit een lichaam, dezen met verstand toerustte en een wet inplantte om hetgeen door hem gegeven wordt als behoorende tot een verstandig bestaan en een redelijk leven, te behouden en te bewaken, en wij houden daarbij in het oog dat God een zoodanig wezen niet zou geschapen hebben en met alle dingen hebben toegerust, die op voortduur wijzen, indien hij het voortbestaan van dit schepsel niet had gewild. Indien nu de schepper van het heelal den mensch heeft gemaakt opdat deze deel zou hebben aan een verstandig leven en na zijne majesteit en wijsheid over alle dingen gezien te hebben, daarvan altijd een toeschouwer zou blijven volgens de bedoeling Gods en de hem toebedeelde natuur, dan waarborgt de oorzaak van zijn ontstaan den eeuwigen voortduur en deze voortduur de opstanding, zonder welke de mensch niet zou kunnen voortbestaan. Uit het aangevoerde blijkt ten volle, dat de opstanding duidelijk bewezen is uit het ontstaan van den mensch en uit de bedoeling van den schepper.

Daar nu dit de oorzaak is waarom de mensch in deze wereld is gekomen, kunnen wij vervolgens het tweede punt overwegen, dat in natuur en rang

aan de orde komt. Volgens onze verdeeling komt na de oorzaak van het ontstaan de natuur der geschapen menschen, daarna het rechtvaardig oordeel van den schepper over hen en ten slotte het doel van het leven. Daar wij nu het eerste punt onderzocht hebben, moeten wij thans de natuur der menschen beschouwen.

14. Het bewijs der stellingen over de waarheid of van hetgeen overigens in onderzoek wordt genomen, en dat het aangevoerde een ontwijfelbaar geloof verschaft, heeft zijn oorsprong niet van buiten af noch uit hetgeen voor sommigen vast staat of vast stond, maar komt voort uit de algemeene en natuurlijke overweging of het terugbrengen van het afgeleide tot het oorspronkelijke. Want ôf betreft het oorspronkelijke waarheden en dan is slechts de herinnering noodig, die de aanleiding tot de natuurlijke overweging is, ôf het gaat over andere, die op natuurlijke wijze van deze oorspronkelijke zijn afgeleid en haar natuurlijk verband, en dan moet men daarin orde scheppen door aan te toonen wat strikt uit het eerste of voorafgaande volgt, daarbij noch de waarheid zelve noch de aan haar ontleende zekerheid verwaarloozen en evenmin het door de natuur te zamen gevoegde of gescheidene verwarren, als de natuurlijke orde verbreken. Ik meen daarom, dat degenen die over dit onderwerp nauwgezet hebben gedacht en verstandig willen oordeelen of er een opstanding der menschelijke lichamen zal plaats hebben of niet, vooreerst goed de kracht

moeten overwegen van hetgeen tot het bewijs daarvan bijdraagt, welke plaats ieder punt verkrijgt en wat daarvan eerst, wat vervolgens, wat in de derde en wat daarvan in de laatste plaats komt. En wanneer zij dit doen, moeten zij in de eerste plaats de oorzaak van het ontstaan der menschen stellen, nl. de bedoeling welke de schepper had met het maken van den mensch, en in aansluiting daarmede de natuur der geschapen menschen laten volgen, niet omdat dit in rang ondergeschikt is, maar men kan deze twee punten niet tegelijk behandelen, ofschoon zij zeer nauw met elkander samenhangen en met betrekking tot ons onderwerp gelijke kracht bezitten. De opstanding wordt daardoor duidelijk bewezen uit het oorspronkelijke en aan de schepping ontspringende, doch niet minder wordt men daarvan overtuigd door de argumenten uit de voorzienigheid nl. door de belooning of straf, die aan iederen mensch volgens een rechtvaardig oordeel toekomt, en uit het doel van het menschelijk leven. Velen die over de leer der opstanding handelden, hebben zelfs de geheele oorzaak alleen in dit derde punt laten bestaan en hebben gemeend, dat de opstanding ter wille van het gericht geschiedde. Klaarblijkelijk is dit echter onjuist, daar wel alle menschen, die gestorven zijn zullen opstaan, maar zij niet allen geoordeeld worden. Want indien de oorzaak der opstanding alleen rechtmatig was ter wille van het gericht, dan zouden zij die niets kwaads en niets goeds gedaan hebben, nl. de zeer jonge kinderen niet moeten opstaan. En daar evenals alle anderen

ook de zeer jong gestorvenen zullen opstaan, zijn juist dezen het bewijs, dat de opstanding niet in de eerste plaats ter wille van het gericht zal geschieden, maar wegens de bedoeling van den schepper en de natuur van het geschapene.

15. Ofschoon de oorzaak die in het ontstaan der menschen gezien wordt, alleen voldoende aantoont, dat de opstanding natuurlijker wijze volgt op het ontbinden der lichamen, is het toch goed om geen enkel der voorgenomen punten achterwege te laten en in aansluiting bij het gezegde ook de gronden uit elk der volgende punten voor hen aan te toonen, die van zichzelf geen goed inzicht daarin kunnen krijgen; in de eerste plaats volgt dan de natuur der geschapen menschen, daar dit tot hetzelfde begrip voert en op gelijke wijze het geloof in de opstanding bewerkt. Want indien in 't algemeen de natuur der menschen in haar geheel is samengesteld uit een onsterfelijke ziel en een bij de geboorte daaraan toegevoegd lichaam en God zoomin aan de natuur der ziel op zichzelf als aan die van het lichaam afzonderlijk zoodanige geboorte of het leven en het geheele bestaan heeft toebedeeld, maar aan menschen uit deze beide vereenigd, opdat de deelen waaruit zij vereenigd zijn en leven, tot één en een gemeenschappelijk doel geraken, wanneer het leven doorgebracht is, dan moet ook, nadat uit beide één wezen gevormd is, dat zoowel onderworpen is aan alle driften der ziel als die van het lichaam ten uitvoer brengt en al

wat met waarneming en beoordeeling in verband staat verricht, alles wat het insluit tot dat ééne doel gevoerd worden, opdat alles door alles uitloope op ééne harmonie en dezelfde sympathie, 's menschen ontstaan, zijn natuur en zijn leven, 's menschen handelingen, driften, bestaan en het met de natuur overeenkomende doel. Indien de harmonie van het geheele leven en de sympathie één zijn zoowel van hetgeen voortkomt uit de ziel als van hetgeen door het lichaam wordt bijgedragen, dan moet ook het doel van al deze dingen één zijn. In waarheid zal dit doel één zijn, wanneer hetzelfde wezen, wiens doel het hier geldt, naar zijne eigene samenstelling zal bestaan. En het zal louter hetzelfde wezen zijn, wanneer alle deelen, waaruit dat wezen bestaat, dezelfde zullen zijn. Deze zullen overeenkomstig hunne eigenaardige vereeniging zijn, wanneer hetgeen ontbonden is weder vereenigd zal zijn tot de samenstelling van het wezen. Zijn dan dezelfde menschen te zamen gesteld, dan bewijst dit, dat de opstanding der gestorven en ontbonden lichamen noodzakelijk volgt, want zonder de opstanding zouden noch dezelfde deelen op natuurlijke wijze met elkander vereenigd, noch de natuur derzelfde menschen samengesteld worden. En indien aan de menschen verstand en rede gegeven is ter onderscheiding der begrippen, niet alleen van de substanties, maar ook van des gevers goedheid, wijsheid en rechtvaardigheid, dan is het noodzakelijk, dat, indien datgene blijft terwille waarvan het verstandelijk oordeel gegeven is,

ook het oordeel, dat daarover gegeven is, blijft voortduren. Dit zal onmogelijk kunnen zonder het voortbestaan der natuur, die het oordeel en haar gebruik heeft ontvangen. En daar de mensch het is, en niet de ziel op zichzelf, die verstand en rede ontvangen heeft, zoo moet ook de mensch, uit beide deelen bestaande, eeuwig blijven voortduren, en dit kan deze niet zonder dat hij opstaat. Indien de opstanding niet zou geschieden, dan zou de natuur der menschen als zoodanig niet voortbestaan, en indien de natuur der menschen niet zou voortbestaan dan zou de ziel te vergeefs de pijnlijke samenvoeging met het behoeftige lichaam en zijne aandoeningen verdragen, te vergeefs is dan het lichaam verhinderd in het verkrijgen van wat het begeert, onderworpen en gebreideld als het is door de teugels der ziel, te vergeefs is dan het verstand, te vergeefs het overleg en de betrachting van rechtvaardigheid of de beoefening van welke deugd ook, wetgeving en rechtspraak, in één woord te vergeefs is al het schoone, dat er is onder de menschen en ter wille van de menschen, bovenal het ontstaan zelve en de natuur der menschen. Maar indien het vergeefsche van al Gods werken en van de geschenken, die door hem gegeven worden, geheel en al buitengesloten is, dan staat onomstootelijk vast, dat er met het eeuwig voortbestaan van de ziel een gelijke voortduur van het lichaam naar zijn eigen natuur verbonden is.

16. Laat niemand zich verwonderen wanneer het

door dood en vernietiging onderbroken leven met den naam voortduur genoemd wordt, want men bedenke, dat er meer dan éêne beteekenis van dit woord en meer dan éêne mate van voortduur is, omdat er verschil bestaat in de natuur van hetgeen voortduurt. Want indien alles dat voortduurt volgens zijn eigen natuur voortbestaat, dan vindt men bij het op zichzelf onvergankelijke en onsterfelijke geen dergelijken voortduur, omdat het wezen van het meerdere niet gelijk gemaakt wordt aan het in rang ondergeschikte, en ook mag men dat gelijke en onveranderlijke niet bij de menschen zoeken, omdat hetgeen van den beginne onsterfelijk geschapen is alleen volgens den wil des scheppers eeuwig voortduurt, terwijl de mensch wat zijne ziel betreft van de geboorte af een onveranderlijken voortduur heeft, en wat zijn lichaam betreft door een verandering de onvergankelijkheid verkrijgt, hetgeen uitgedrukt wordt in de leer der opstanding. Met het oog daarop verwachten wij de ontbinding van het lichaam volgende op dit leven van behoeften en vergankelijkheid, en hopen wij daarna op een onvergankelijken voortduur, waarbij wij ons einde niet gelijk stellen aan dat der redelooze dieren, noch het voortbestaan der menschen aan dat der onsterfelijken, opdat wij daardoor niet onwillekeurig de natuur en het leven der menschen gelijk stellen met iets, waarop zij geen recht hebben. Men mag er dus niet ontevreden over zijn, wanneer er een zekere storing in den voortduur der menschen wordt opgemerkt, noch moet men, omdat de samenhang van

het leven door de scheiding van ziel en lichaam en door de ontbinding der verschillende deelen verbroken wordt, daarom aan de opstanding wanhopen. Want evenmin hebben wij bezwaar het dan leven te noemen, wanneer de verslapping der waarneming en der natuurlijke krachten die regelmatig tijdens den slaap voorkomt, het waarnemend leven schijnt af te snijden, daar de menschen met gelijkmatige tusschenpoos slapen en dan weder op de een of andere wijze in het leven terugkomen. Zooals ik meen noemen sommigen daarom den slaap den broeder van den dood, niet om daarmee te zeggen, dat zij van dezelfde voorouders of vaders afstammen, maar ter wille der gelijke verschijnselen, die zich bij dooden en slapenden voordoen, ter wille der rust en de onmogelijkheid iets waar te nemen van hetgeen aanwezig is of geschiedt en nog minder van het bestaan en het eigen leven. Indien nu het leven der menschen van de geboorte tot aan den dood aan dergelijke storingen onderhevig is en doorkruist wordt met al hetgeen wij zeiden, en wij niet aarzelen datzelve leven te noemen, dan mogen wij ook niet wanhopen aan het leven, dat op de ontbinding volgt en de opstanding met zich brengt, ofschoon het een tijd lang door de scheiding van ziel en lichaam onderbroken wordt.

17. Zoodanig is namelijk de natuur der menschen, dat haar van den beginne en volgens de bedoeling van den schepper deze afwisseling in het leven en den voortduur is toebedeeld, die hetzij door den

slaap of door den dood worden onderbroken en door de veranderingen die zich op iederen leeftijd openbaren, waarbij hetgeen later komt niet aanschouwelijk in het eerste blijkt. Of wie zou, tenzij door de ervaring geleerd, gelooven dat er in het gelijkvormige en ongedifferentieerde zaad het beginsel van zoo vele en zoo groote krachten ligt of een dergelijk onderscheid van samengestelde en vaste dingen zooals beenderen, zenuwen en wervels en voorts spieren, vleesch, ingewanden en de overige deelen van het lichaam? Want in het nog vochtige zaad is daarvan niets te zien noch blijkt er iets van hetgeen in de jeugd tot stand komt in het kind, of in den jeugdigen leeftijd van hetgeen den volwassenen eigen is, of bij dezen wat tot den ouderdom behoort. En ofschoon van het genoemde het een in 't geheel niet en het ander onduidelijk de natuurlijke opvolging en de veranderingen die volgens de natuur der menschen plaats hebben, aantoont, zoo weet toch ieder die niet met opzet of uit lichtzinnigheid blind in zijn oordeel omtrent deze dingen is, dat eerst het zaad uitgestrooid moet worden en wanneer dit zich gesplitst heeft over ieder deel en onderdeel en de vrucht te voorschijn is gekomen, dat dan het opgroeien in de prilste jeugd plaats heeft, vervolgens de voltooiing van den groei en daarna het afnemen der natuurlijke krachten tot den ouderdom en nadat het lichaam is uitgeput komt ten slotte de ontbinding. En evenals bij deze dingen noch het zaad de sporen draagt van den groei en de gestalte der menschen noch het leven de ontbinding tot de oorspron-

kelijke stof, maar de opvolging van het natuurlijk gewordene geloofwaardigheid verschaft aan hetgeen dit niet uit de verschijnselen zelf heeft, zoo maakt nog veel meer het betoog uit de natuurlijke opeenvolging de waarheid uitvorschende, de opstanding geloofwaardig en is betrouwbaarder en beter dan de ervaring met het oog op het aanvaarden der waarheid.

18. De punten, die wij zoo even ter onderzoeking voor ons hadden en zekerheid omtrent de opstanding geven, zijn alle van dezelfde soort, daar zij van eenzelfde beginsel uitgaan. Want hun uitgangspunt was het ontstaan der eerste menschen uit schepping. Maar sommige ontleenen hun kracht aan het uitgangspunt zelf, waaruit zij voortkwamen, terwijl andere, volgende uit de natuur en het leven der menschen geloof ontvangen uit Gods voorzienigheid ten opzichte van ons. Want de oorzaak volgens welke en waarom de menschen geschapen zijn zoowel als die der natuur der menschen ontvangt haar kracht uit de schepping, terwijl het punt der gerechtigheid, volgens hetwelk God de menschen zal oordeelen, hetzij zij goed of slecht geleefd hebben, steunt op het doel dat hen gesteld is; ofschoon ook dit uit de schepping voortvloeit, hangt het toch meer van de voorzienigheid af. Terwijl nu de eerste punten zoo goed mogelijk door ons bewezen zijn, is het gewenscht om de voorgedragen leer ook door middel der laatste punten te bewijzen nl. uit de aan iederen mensch volgens

rechtvaardig oordeel verschuldigde belooning of straf en uit het doel van het menschelijk bestaan. Dan stellen wij daarvan het volgens de natuur voornaamste voorop en onderzoeken eerst het punt omtrent het oordeel; slechts dit eene zeggen wij nog vooraf op grond van het bij dit betoog behoorende uitgangspunt en verdeeling, dat degenen die God als den schepper van het heelal hebben aangenomen eveneens aan zijn wijsheid en rechtvaardigheid het toezicht en de voorzienigheid over al het geschapene moeten toeschrijven, indien zij getrouw willen blijven aan hun eigen beginselen, en op deze wijze daarover denkende niet moeten meenen dat er iets op de aarde of in den hemel buiten toezicht of niet van te voren geweten is, maar over alles hetzij onzichtbaar of zichtbaar, klein of groot, erkennen dat de zorg van den schepper zich uitstrekt. Want al het geschapene heeft de zorg van den schepper noodig, ieder op bijzondere wijze volgens hetgeen en waartoe het geschapen is; doch ik meen dat het tot nutteloze pronkerij zou leiden om dit hier in bijzonderheden te willen opsommen of na te gaan wat iedere natuur voor eigenaardigs heeft. De mensch, over wien wij nu moeten spreken, heeft daar hij aan behoeften onderworpen is voedsel noodig, daar hij sterfelijk is nakomelingen en daar hij redelijk is rechtspraak. En indien al het genoemde betrekking heeft op de natuur van den mensch en deze voedsel noodig heeft om te leven, nakomelingen voor den voortduur van zijn geslacht en recht tot handhaving van het

voedsel en dien voortduur, dan moet, daar voeding en nakomelingschap op twee deelen betrekking hebben, noodzakelijk de rechtspraak dit eveneens doen; deze twee deelen nu vormen den mensch, uit lichaam en ziel te zamen gesteld, waaruit volgt, dat de zoodanige mensch voor al wat hij doet verantwoordelijk is en daarvoor belooning of straf ontvangt. Indien nu het rechtvaardig oordeel op de handelingen der beide deelen betrekking heeft en niet de ziel alleen de vergelding voor hetgeen in verbinding met het lichaam gedaan is moet ontvangen (want op zichzelf is de ziel ongevoelig voor ongeoorloofd lichamelijk genot, voeding en verzorging) noch het lichaam alleen (want op zichzelf kan dit niet over wet en recht oordeelen) maar indien de mensch, uit beide te zamen gesteld geoordeeld wordt over al hetgeen door hem gedaan is, en men niet kan waarnemen, dat het in dit leven geschiedt (want in dit leven wordt het niet naar billijkheid toegepast, daar velen goddeloos zijn en alle onwettigheid en slechtheid bedrijven en toch tot hun dood voortleven zonder rampen te wedervaren en daartegenover degenen die een leven aan den dag leggen, dat in alle deugd beproefd is, in smarten en verzoekingen leven en door valsche aanklachten, smaad en allerlei rampen gekweld worden) noch na den dood (want dan zijn de deelen niet meer te zamen, daar de ziel van het lichaam gescheiden wordt en dit zich weder verspreidt over de stof, waaruit het te zamen gebracht werd en verder niets behoudt van zijn vroegeren vorm of

gedaante, laat staan de herinnering aan hetgeen het gedaan heeft) dan is aan ieder duidelijk dat er niets anders overblijft dan zooals de Apostel zegt, dat dit vergankelijke en tot vernietiging bestemde, onvergankelijkheid moet aandoen [1]), opdat wanneer het gestorvene door de opstanding levend gemaakt en het gescheidene of geheel ontbondene weder vereenigd is, ieder rechtvaardig ontvange wat hij door het lichaam gedaan heeft, hetzij goed hetzij kwaad [2]).

19. Tegenover hen die de voorzienigheid belijden en van dezelfde beginselen uitgaan als wij, maar vervolgens op onverklaarbare wijze hun eigen beginselen verzaken, zou men dergelijke en veel meerdere bewijsgronden kunnen aanvoeren, indien men hetgeen beknopt en ineengedrongen is voorgedragen, uitvoerig wilde behandelen. En tegenover hen die van andere beginselen uitgaan zou men even goed in de plaats van het onze een ander beginsel kunnen stellen en evenals zij ten opzichte van hun oordeel verlegen staan en ons eveneens in twijfel afvragen, b. v. of dan het menschelijk leven en alle bestaan geheel en al zonder eenige beteekenis is en er een diepe duisternis over de aarde verspreid ligt, die de menschen zelf en hunne daden in onbekendheid en stilzwijgen hult, of dat het veel betrouwbaarder is te meenen, dat de schepper zelf zich aan het hoofd zijner schepselen bevindt en

---

[1]) 1 Kor. 15[53].
[2]) 2 Kor. 5[10].

toezicht houdt over al hetgeen bestaat of geschiedt en dat hij een rechter is over daden en besluiten. Indien er volstrekt geen oordeel over de handelingen der menschen zou plaats hebben, dan zijn de menschen in geen enkel opzicht bevoorrecht boven de redelooze schepselen, ja veel ongelukkiger dan deze zijn dan de menschen, die hun hartstochten beheerschen en vroomheid, gerechtigheid of eenige andere deugd overdenken, dan staat het bestiale leven het hoogst, deugd is dan onzin, de bedreiging met straf een plompe scherts, het hoogste goed is dan de dienst van allerlei genoegens en de gemeenschappelijke grondslag van al deze dingen en de eenige wet is het aan onmatigen en wellustigen behagende: laat ons eten en drinken, want morgen sterven wij [1]). Het doel van zulk een leven is niet genot, zooals sommigen meenen, maar volslagen stompzinnigheid. Maar indien de schepper der menschen eenige zorg draagt voor zijn eigen schepselen en indien er een rechtvaardig oordeel bestaat over degenen die goed of slecht geleefd hebben, dan moet dit plaats hebben òf in dit tegenwoordig leven terwijl de deugdzamen en goddeloozen nog bestaan òf na den dood nadat zij gescheiden en ontbonden zijn. In geen der twee genoemde opzichten kan men echter het rechtvaardig oordeel toegepast vinden, want noch ontvangen de goeden de vergelding hunner deugd in dit tegenwoordig leven noch de slechten die hunner boosheid. Dan laat ik nog rusten, dat indien onze tegenwoordige

[1]) Jez. 22[13]; 1 Kor. 15[32].

natuur niet verandert, deze sterfelijke natuur de overeenkomstige straf voor meerdere en zwaardere overtredingen niet in staat is te dragen. Want de roover, overheerscher of tyran, die duizenden en duizenden heeft omgebracht zou niet met slechts eenmaal te sterven daarvoor voldoende boeten, en hij die omtrent God geen enkele juiste gedachte koestert, maar onder alle overmoed en lastering voortleeft en het goddelijke minacht, wetten breekt, gelijkelijk kinderen en vrouwen heeft geschonden, op onrechtvaardige wijze steden neergehaald, huizen met hunne bewoners in brand gestoken, het land verwoest en daarbij districten en stammen, ja een geheel volk heeft uitgeroeid, hoe zou deze in een vergankelijk lichaam overeenkomstig zijn misdrijven gestraft worden wanneer de dood de rechtmatige vergelding wegneemt en de sterfelijke natuur zelfs niet voor een zijner daden voldoende straf kan dragen? Hiermee is dus aangetoond, dat er noch in dit leven noch na den dood een oordeel overeenkomstig de daden is.

20. Immers de dood is òf een volkomen uitblusschen van het leven, waarbij dan de ziel met het lichaam ontbonden wordt en vergaat, òf de ziel blijft op zichzelf onontbonden, onverspreid en onvergankelijk, terwijl het lichaam vergaat en ontbonden wordt zonder de herinnering aan zijne daden of het bewustzijn van al wat het om de ziel geleden heeft meer te bewaren. Indien het leven der menschen volkomen uitgebluscht wordt dan zal niets zich bekommeren over de men-

schen, die niet meer leven, noch een oordeel plaats hebben over hen die deugd of boosheid betracht hebben, maar het ongebonden leven en de zwerm van daaraan gepaard gaande onbetamelijkheden met het atheïsme als voornaamste ongerechtigheid zal dan weder zijn intrede doen. En indien het lichaam verging en elk der ontbonden deelen zich tot het overeenkomstige element terugtrok en de ziel, onvergankelijk zijnde, op zichzelf bleef, dan zou op deze wijze evenmin het oordeel over haar plaats hebben, daar dit met de rechtvaardigheid in strijd zou zijn en het ongeoorloofd is aan te nemen, dat er eenig oordeel uit en van God zou zijn, dat niet rechtvaardig is. Want het zou geen rechtvaardig oordeel zijn, wanneer hij die het recht of het onrecht gedaan had niet meer bestond. Degene nu die alles in dit leven gedaan heeft, waarover het oordeel zich uitstrekt, was de mensch en niet de ziel op zichzelf. Om het volledig te zeggen: in alle opzichten doet deze beschouwing aan het recht te kort.

21. Indien goede daden beloond worden dan is het duidelijk dat het lichaam onrecht lijdt wanneer het wel met de ziel vereenigd is wat betreft de moeiten om goede daden te doen, doch geen deel heeft aan de belooning van die goede daden, en wanneer de ziel dikwijls vergiffenis ontvangt omdat sommige overtredingen uit behoefte en gebrek van het lichaam begaan zijn, het lichaam zelf geen deel zou hebben aan die goede daden waarover het in dit leven de moeiten heeft helpen verdragen. En indien

slechte daden vergolden worden dan wedervaart geen recht aan de ziel, indien zij geheel alleen moet boeten voor hetgeen zij misdreven heeft doordat het lichaam haar aanspoorde en medesleepte tot zijn bijzondere begeerten of werkingen, nu eens tot roof en diefstal en dan tot gewelddadige meevoering of dat zij uit inschikkelijkheid en dienstbaar aan zijn onderhoud met het lichaam medeging. Of zou het niet onrechtvaardig zijn, indien de ziel op zichzelf geoordeeld werd over dingen waartoe zij volgens haar eigene natuur geen begeerte noch prikkel of aandrift heeft, zooals wellust, geweld, hebzucht en de misdrijven, die daaraan gepaard gaan? Indien nu het meerendeel dezer ondeugden daardoor ontstaat, dat de menschen de aansporende hartstochten niet beheerschen, en deze aansporen uit behoefte en gebrek van het lichaam en om dit te verzorgen en te dienen (want hierom is alle bezit of liever het partij trekken daarvan, ook het huwelijk en al wat in dit leven gedaan wordt, waarin en -mede het al of niet verkeerde gezien wordt) hoe zou het dan rechtvaardig zijn, dat de ziel alleen geoordeeld wordt over hetgeen waarin het lichaam voorop staat en de ziel medesleept tot deelname en gemeenschap met de voorgestelde handelingen, en dat begeerten en genoegens, vrees en verdriet, waaraan al het onmatige onderworpen is, haar oorsprong nemen van het lichaam, doch de zonden daaruit en de straffen voor de misdrijven tot de ziel beperkt blijven, die iets dergelijks niet behoeft of begeert noch vreest of op zichzelf iets dergelijks ondergaat als de mensch

pleegt te ondergaan? Zelfs indien wij aannemen dat niet het lichaam alleen, maar de mensch hartstochten heeft, en zoo moet het ook, daar zijn leven als één geheel uit beide deelen bestaat, dan zullen wij zeker niet zeggen, dat deze tot de ziel behooren, wanneer wij nauwkeurig op haar eigene natuur letten. En indien zij niet de minste behoefte aan eenig voedsel heeft, dan kan zij ook deze dingen niet begeeren, waaraan zij geen behoefte voor haar bestaan heeft noch tot iets daarvan aansporen, wat zij in 't geheel niet kan gebruiken; ook kan zij geen droefheid hebben over gebrek aan geld of bezittingen, daar dit dingen zijn, die haar niet raken. Indien zij voorts boven vergankelijkheid verheven is, vreest zij in 't geheel niets, dat haar zou kunnen vernietigen; zij ducht geen honger of ziekte, beschadiging, smaad, vuur of zwaard, omdat zij daarvan niets schadelijks of pijnlijks kan ondergaan, daar lichamen of lichamelijke krachten haar in 't geheel niet kunnen aanraken. Indien dus onmogelijk de hartstochten bijzonderlijk tot de zielen kunnen behooren, dan is het uitermate onrechtvaardig en het oordeel Gods onwaardig om de zonden daaruit en de straffen daarvoor op de zielen alleen over te brengen.

22. Zou het bovendien ook niet ongerijmd zijn, daar deugd en snoodheid afzonderlijk in de ziel niet gedacht kunnen worden (want wij weten dat deugden evenals het tegenovergestelde kwaad tot den mensch behooren en niet tot de ziel, wanneer zij van het lichaam afgescheiden op zichzelf is) dat belooning

en straf daarvoor tot de ziel alleen gebracht worden? Of hoe zou men zich moed en dapperheid op de ziel alleen kunnen denken, die geen vrees kent voor den dood of verwonding, beschadiging, straf, mishandeling of de smarten en het leed, daaruit voortkomende? En hoe matigheid en ingetogenheid wanneer geen enkele begeerte de ziel naar voedsel, lichamelijke gemeenschap of andere genoegens en vreugden medesleepte noch iets anders haar van binnen aanspoorde of van buiten aanzette? En hoe zouden wij overleg kennen wanneer hetgeen gedaan en nagelaten, gezocht en vermeden moet worden niet aan de ziel was onderworpen, of liever wanneer er in 't geheel geen prikkel of natuurlijke drang tot iets dat gedaan moet worden in haar was? En hoe toch zou rechtvaardigheid een eigenschap der zielen kunnen zijn, hetzij wederkeerig of met betrekking tot iets van dezelfde of van een andere soort, indien zij, uitgezonderd de eer die God toekomt, niet wisten vanwaar, waardoor en hoe zij hetgeen naar waarde en overeenstemming billijk is zouden toebedeelen, en anders geen drang of neiging hadden tot het gebruik van wat haar behoort en tot verre blijven van wat haar niet behoort, daar natuurlijk gebruik of onthouding slechts bij hen bestaat, die gebruiken kunnen, en de ziel geen behoeften heeft noch van nature iemand of iets kan gebruiken en daarom het zoogenaamde in eigen voordeel handelen der deelen niet gevonden kan worden aan de ziel, die op dergelijke wijze is uitgerust?

23. Doch het toppunt van dwaasheid is, dat terwijl de van kracht zijnde wetten voor de menschen bestemd zijn, de vergelding van hetgeen volgens of tegen de wet gedaan is alleen op de zielen zou worden overgebracht. Want indien hij die de wetten ontvangen heeft, rechtvaardig voor zijne wetsovertreding zou gestraft worden, en de mensch en niet de ziel op zichzelf, de wetten ontvangen heeft, dan moet ook de mensch de straf voor zijne misdrijven ondergaan en niet de ziel op zichzelf, daar God de zielen niet geboden heeft om zich van iets te onthouden dat niet met haar in betrekking staat, zooals echtbreuk, moord, diefstal, roof, oneerbiedigheid tegenover de ouders en in 't algemeen iedere begeerte waarbij de naaste onrecht of nadeel lijdt. Want noch het gebod: eer uwen vader en uwe moeder [1]) is alleen op de zielen van toepassing, daar zulke namen bij haar niet behooren (zielen brengen immers geen zielen voort en worden niet met vader of moeder toegesproken, doch dat geldt van menschen) noch kan het: gij zult niet echtbreken [2]) op zielen aangewend of eeniger mate daarvan begrepen worden, daar zij geen onderscheiding in mannelijk en vrouwelijk noch geschiktheid en begeerte tot gemeenschap hebben. Bij afwezigheid van zoodanige begeerte is gemeenschap iets onmogelijks en waar in 't geheel geen gemeenschap is, daar is ook de wettige d.i. het huwelijk buitengesloten; waar deze niet is, daar is ook de onwettige begeerte of gemeenschap met eens

1) Ex. 20[12]; Luk. 18[20].
2) Ex. 20[13].

anders vrouw d. i. echtbreuk onbestaanbaar. Evenmin is het verbod van diefstal of van hebzucht op zielen van toepassing, want de zielen behoeven datgene niet terwille waarvan degenen die het wel behoeven uit natuurlijk gebrek of benoodigdheid plegen te stelen en te rooven zooals goud, zilver, vee of iets anders dat geschikt is tot voeding, kleeding of gebruik. Voor eene onsterfelijke natuur is alles onnoodig wat door hen die behoeften hebben als bruikbaar begeerd wordt. Doch een breedvoeriger behandeling dezer punten laten wij aan hen over, die dit nog verder afzonderlijk willen onderzoeken of de tegenstanders glansrijker willen bestrijden, en daar hetgeen zooeven is gezegd en eenstemmig de geloofwaardigheid der opstanding aantoont, voor ons voldoende is, zou het ondoelmatig zijn nog langer daarmede voort te gaan. Want ons voornemen was niet om niets van hetgeen er in ligt over te slaan, maar om den te zamen gekomenen in hoofdtrekken aan te toonen, wat wij omtrent de opstanding moeten denken, en de gronden, die er toe leiden, ten gerieve der aanwezigen bevattelijk voor te stellen.

24. Nu het voorgestelde tot zoo ver is onderzocht, zou nog overig zijn het punt van het doel [van het menschelijk leven] te overwegen; wel is dit reeds in het aangevoerde aan het licht gekomen, maar het is toch noodig, dat wij nog even onze aandacht daaraan schenken en dit laten volgen om niet door den schijn iets van hetgeen zoo even ontworpen is uit vergeetachtigheid over te slaan,

te kort te doen aan het onderwerp of de aan het begin gemaakte verdeeling. Om dus hiervan niet beschuldigd te worden kunnen wij er mede volstaan, wanneer alleen zooveel duidelijk wordt dat al wat uit de natuur is voortgekomen en wat door kunst vervaardigd is een eigen doel moet hebben, hetgeen ons ieders gezond verstand leert en waarvan hetgeen voor onze oogen is getuigenis aflegt. Of zien wij niet dat landbouwers en dokters een verschillend doel beoogen en dat er onderscheid is tusschen dat van hetgeen uit de aarde groeit en dat der levende wezens, die op de aarde gevoed en naar hunne natuur in een verschillenden rang verwekt worden? Indien dit duidelijk is en zonder onderscheid alle natuurlijke en kunstmatige krachten met hun werkingen een natuurlijk doel moeten volgen, dan moet ook noodzakelijker wijze het doel der menschen, daar zij een eigene natuur hebben, van het doel der overige schepselen worden onderscheiden, want men mag niet hetzelfde doel onderstellen bij redelooze wezens en bij hen, die volgens de hun ingeschapen wet en rede handelen en een verstandig leven en rechtspraak bezitten. Een kommerloos bestaan kan het eigenlijk doel van dezen niet zijn, want dan zou het overeenkomen met dat der wezens, die in 't geheel niets kunnen waarnemen; het bestaat evenmin in het genot der voeding en verzorging van het lichaam of in een menigte genoegens, want dan zou het bestiale leven de voorkeur verdienen en het deugdzame leven zou doelloos zijn. Ik meen wel, dat dit het eigenlijke

doel der dieren is, maar niet van menschen, die toegerust zijn met een onsterfelijke ziel en een redelijk oordeel.

25. Ook kan de ziel niet zalig zijn, wanneer zij van het lichaam gescheiden is, en daarom hebben wij niet het leven of het doel van een der twee deelen waaruit de mensch bestaat nagegaan, maar van hetgeen uit beide is tezamengesteld. Want daaruit bestaat iedere mensch wien dit leven ten deel valt, en van diens leven moet er een eigen doel zijn. En indien nu dit doel de beide deelen betreft en wegens de reeds meermalen genoemde oorzaken niet kan worden waargenomen terwijl zij nog in dit leven zijn, noch wanneer de ziel van het lichaam gescheiden is, omdat de zoodanige mensch niet bestaat wanneer het lichaam ontbonden of reeds geheel verstrooid is, ook al blijft de ziel op zichzelf, dan kan het niet anders of het doel moet openbaar worden in een vernieuwde samenstelling van de beide deelen en van hetzelfde wezen. Wanneer dit noodzakelijk volgt, dan moet ook bepaald de opstanding van het gestorvene of reeds geheel ontbondene en de herstelling derzelfde menschen plaats hebben, want de wet der natuur stelt het doel niet zoo maar van willekeurige menschen, maar van dezelfden die in het voorafgaande leven bestaan hebben, en dezelfde menschen kunnen onmogelijk weder bestaan indien niet dezelfde lichamen aan dezelfde zielen teruggegeven worden. En dat dezelfde ziel weder hetzelfde lichaam

ontvangt is op geen andere wijze mogelijk dan alleen door de opstanding. Wanneer deze geschied is, is het doel dat met de natuur der menschen overeenkomt bereikt. Vrij kan men het doel van een verstandig leven en een redelijk oordeel het eeuwig voortbestaan met datgene noemen waaraan de natuurlijke rede onafscheidelijk verbonden is, en zich onophoudelijk te verheugen in de aanschouwing van hem die het gegeven heeft en van hetgeen door hem besloten is, ook al bereiken de meeste menschen dit niet, daar zij zich al te zeer overgeven aan de dingen hier op aarde. De algemeene bestemming lijdt echter geen schade door het groote aantal dat het hun gestelde doel niet bereikt, want over dezen is een afzonderlijk gericht, en aan ieder wordt belooning of straf vergolden naar gelang van zijn goede of slechte daden.

HOOFDSTUK IV.

Verklaring van het geschrift De Resurrectione Mortuorum.

Wij hebben niet te veel gezegd, toen wij opmerkten, dat er in Athenagoras' schrijven een streven ligt om zich aan een te voren vastgesteld plan te houden. Dat blijkt zeer duidelijk uit de zorg, die hij zich in dit geschrift geeft om de stof goed te verdeelen. Hij stelt zich tot taak de opstanding te verdedigen en uiteen te zetten, twee hoofddeelen, die de plaatsing der bijzondere bepalen. Veel is er hem aan gelegen om daarvan niet af te wijken; ten einde zijnen lezer daarop te wijzen kondigt hij de hoofdverdeeling tweemaal (c. 1. 11) en de punten, waaruit het tweede hoofddeel bestaat bij herhaling aan (c. 11. 13. 14. 18). Langzaam gaat hij voort, bij een nieuw punt hierop telkens wijzend; daarvoor onderbreekt hij zelfs eenmaal zijn betoog om er een geheel hoofdstuk tusschen te voegen (c. 14). Zoo vaak hij de gelegenheid heeft leidt hij hetgeen hij wil zeggen met iets algemeens in. Hij begint met te spreken over de waarheid op zichzelf om daarna over te gaan

tot die der opstanding (c. 1). Op dezelfde wijze behandelt hij het ongeloof, eerst het algemeene en dan dat met betrekking tot de onderhavige leer (c. 2), evenzoo het onvermogen van iemand tot iets onbepaalds en daarna of het voor God onmogelijk is om de dooden op te wekken (ib.), enz. (c. 10. 14).

Blijkens het doel dat Athenagoras zich stelt heeft dit geschrift een apologetisch karakter. De leer der opstanding is van zoo groote beteekenis, dat zij voldoende is om iemands verhouding tot het Christendom te bepalen. Hare tegenstanders zijn de tegenstanders van het Christendom. Ofschoon hij zegt hen alleen in het eerste gedeelte (c. 2—10) te willen bestrijden, heeft hij hen in het vervolg toch niet geheel uit het oog verloren (c. 19. 23). Hij onderscheidt hen in ongeloovigen en in meerdere of mindere mate twijfelenden. Van de eersten onderstelt hij, dat zij God als den schepper aannemen, en eischt dan een bewijs van hen, dat de opstanding onmogelijk is (c. 2). In zijne schatting staan zij behalve ten opzichte dezer leer niet ver van hem af, en uit de vrijheid, die hij hun laat om op verschillende wijze in de schepping te gelooven (c. 3), zou men kunnen opmaken, dat hij in hen de volgelingen der Grieksche philosofen ziet. De Grieken leerden de eeuwigheid der stof, de Christenen hare schepping, ofschoon de apologeten omtrent dit punt in twee groepen zouden zijn te verdeelen, daar sommigen dit scheppen als ordenen opvatten. Als derde wijze van creatie is het voortkomen der menschen uit zaden genoemd. Buiten beschouwing latende, dat dit een mythologische

trek kan zijn, meenen wij, dat Athenagoras dit er bijvoegde uit oorzaak eener zekere neiging om op te sommen. Herhaaldelijk geeft hij in dit geschrift een opeenvolging van drie, vier of meer mogelijkheden, klassen of deelen, b. v. dat bloed, slijm, gal of adem niet zullen opstaan (c. 7), dat de kruipende, gevleugelde, zwemmende en in 't algemeen de redelooze schepselen met den dood vernietigd worden (c. 12), dat de ziel geen goud, zilver, vee of iets anders dat geschikt is voor voeding kleeding of gebruik noodig heeft (c. 23), noch honger, ziekte, beschadiging, smaad, vuur of zwaard ducht (c. 21), en wat hij daarvan meer opsomt (c. 22). Vele andere plaatsen en ook de verdeeling in punten kunnen dit bevestigen.

In het eerste deel behandelt Athenagoras de twee bezwaren die door de tegenstanders van de leer der opstanding te berde gebracht worden: God kan de dooden niet opwekken, en hij wil het ook niet. Bij deze wijze van behandeling staan wij voor de vraag of daarin niets anders dan een zwakke Platonische dialectiek is te zien[1]) of dat de genoemde bezwaren werkelijk tegen de Christenen geldig gemaakt werden. Een voorbeeld van het laatste vinden wij in Celsus' λόγος ἀληθής. Met de sterkste woorden verwerpt Celsus de opstanding der dooden, en op het antwoord der Christenen, dat bij God alles mogelijk is, zegt hij: Maar het schandelijke kan God niet, en het tegennatuurlijke wil hij

[1]) Door Harnack (*Real-Encykl.*, l.c.) wordt Athenagoras „unter den älteren Apologeten der ausgeprägteste Platoniker" genoemd.

niet[1]). Volgens Keim heeft Celsus zijn boek in de jaren 177 en 178 geschreven[2]), dus juist in denzelfden tijd, dat Athenagoras zijn tweede geschrift kan vervaardigd hebben. Ofschoon het niet onmogelijk is, dat een van dezen het werk van den ander heeft gekend, is het toch waarschijnlijker, dat wij dezelfde bezwaren daarin aantreffen, omdat zij in dezen vorm bij het volk in omloop waren en zooals Athenagoras zegt, zelfs door hen werden aangevoerd die om hun wijsheid bewonderd worden (c. 3). A fortiori blijkt de algemeenheid van het voorkomen daarvan in dezen vorm uit de geschriften van andere apologeten. Het fragment van een boek over de opstanding, dat onder den naam van Justinus Martyr tot ons gekomen is, bevat iets dergelijks. De tegenstander, die in dit werk bestreden wordt is de Satan[3]), die bij monde zijner gezanten zoowel op de onmogelijkheid eener opstanding wijst als op het onwaardige van het vleesch, of waant, dat God den mensch een opstanding zou misgunnen[4]). Verondersteld, dat dit geschrift ouder is dan dat van Athenagoras, dan rijst de vraag of deze het gekend heeft. Het antwoord daarop kan niet bevestigend zijn. Athenagoras heeft een zelfstandig geschrift vervaardigd; wanneer hij dat van Justinus gebruikt had, zou de verzwijging der namen Jezus, Christus of Zaligmaker in het oog

---

[1]) Vgl. Origenes, *Contra Celsum*, l. V, c. 14.

[2]) Dr. Th. Keim, *Celsus' Wahres Wort*, Zürich 1873, S. 267.

[3]) Vgl Justinus Martyr, *De Resurrectione*, c. 1. 10: ὁ ἀντικείμενος, ὁ τῆς πονηρίας ἄρχων.

[4]) Vgl. Ibid., c. 8.

vallend stelselmatig zijn, wat ons onaannemelijk toeschijnt.

Het argument, dat God de dooden niet kan opwekken, wordt in volledigen vorm wedergegeven (c. 4. 9). Eerst beproeven de tegenstanders door uitzonderingen den regel omver te werpen, en daarmede slaagt men niet! Zij zouden anders gesproken hebben, wanneer het stof van ieder lichaam bij elkander in den schoot der aarde bewaard bleef. Later is het een algemeene wet, dat hetgeen gebroken of vergaan is niet weder hersteld kan worden. Athenagoras zegt, dat Gods macht en wijsheid alles vermogen, zoowel het scheppen als het weder bijeenbrengen en opwekken (c. 3) en dat hetgeen bij menschen onmogelijk is, mogelijk is bij God (c. 9). Celsus kende ook reeds dit laatste antwoord, dat zoo vaak door de Christenen werd gegeven. Athenagoras gebruikt het nog verder om het geval, dat iemand direct of indirect menschenvleesch heeft gegeten, dikwijls voor onwezenlijk te verklaren door daaraan een voedende kracht te ontzeggen (c. 5 vv.). Te gelijk geeft hem dit gelegenheid het eten van menschenvleesch scherp te veroordeelen en zelfs te bespotten, wat hij niet wil verzuimen, omdat het een tegen de Christenen ingebrachte beschuldiging was. In zijne apologie trachtte hij de Christenen daarvan te zuiveren door er op te wijzen, dat zij de opstanding der dooden verwachtten [1]). De zaak is, dat Athenagoras in de opstanding geloofde;

---

[1]) Vgl. *Legatio pro Christ.*, c. 36.

dit bracht hem er toe een physisch onderwerp, dat eigenlijk buiten zijn bereik lag, zoo te behandelen dat het aan zijn geloof geen schade meer kon toebrengen. Dat God evenals de menschen onmachtig zou zijn om hetgeen vergaan is weder te herstellen, acht hij zoo ongerijmd, dat het de moeite niet waard is daar ernstig over te spreken. Justinus Martyr weerlegt het echter uitvoerig. Hij betoogt, dat God zeer wel in staat is om hetgeen vergaan is weder te herstellen, en dat deze opvatting niet iets nieuws is, want, zegt hij, dit werd door Plato reeds geleerd, dit werd door de Stoici vastgelegd in de stelling, dat de elementen onvergankelijk zijn, en hetzelfde werd door Epicurus uitgedrukt in zijn leer van de atomen. Maar ook de menschen zijn in staat om iets dat uit elkander gegaan is weder samen te stellen. Voorwerpen, die uit verschillende metalen bestaan, worden gesmolten en ontbonden, maar dan kan men de deelen weder verbinden en er den vorm aangeven, dien zij vroeger hadden. Een mozaïekwerker maakt een vloer met willekeurige figuren, die vloer wordt uit elkander genomen en later weder op dezelfde wijze ingelegd [1]).

Veel korter behandelt Athenagoras het bezwaar, dat God de dooden niet zou willen opwekken. Evenals zijn eerste taak was om aan te toonen, dat de opstanding niet onmogelijk is, bepaalt hij zich hier tot het bewijs, dat zij niet tegen Gods wil is; het positieve vloeit daar zonder meer uit voort. Ten deele

---

[1]) Vgl. Justin. Mart., *De Resurrect.*, c. 6.

komt het op hetzelfde neer als het eerste, daar de schepping ook hier dienst doet als schakel voor de opwekking, die zoo veel grootscher is. Onrecht geschiedt daarbij niet, noch aan de geestelijke wezens, waaronder wij de in zijne apologie genoemde engelen en daemonen moeten verstaan, noch aan de redelooze en onbezielde schepping; om de opsomming te voltooien wordt de mensch, bestaande uit lichaam en ziel, daarna nog genoemd (c. 10).

Hiermede heeft Athenagoras zijne tegenstanders verslagen. De bezwaren, die bij het volk in omloop waren, heeft hij waarschijnlijk getrouw weergegeven. Doch nog eenmaal op Celsus terugkomende, merken wij op, dat deze wel dezelfde woorden gebruikte, maar dat zij toch nog iets anders beteekenen. Athenagoras zag daarin een bestrijding van Gods almacht en van zijn liefde voor het schepsel, waarbij het onwaardige zou bestaan hebben in het onbelangrijke, doch Celsus bedoelde een zedelijk nietkunnen of -willen, dat gegrond was op het weerzinwekkende van den staat der ontbinding. Dit kon echter even goed als het eerste weerlegd zijn geworden met de uitspraak, dat de maatstaf, waarmede de mensch gemeten wordt, niet ten opzichte van God mag worden gebruikt.

Het eerste punt van het tweede deel, waarin de leer der opstanding uiteengezet wordt, moet deze uit de schepping bewijzen (c 12. 13). Het doel, waartoe de mensch werd geschapen ligt in hemzelf; hij is een toeschouwer van Gods macht en wijsheid, en om dit te blijven moet hij eeuwig voortduren en

derhalve opstaan. De uitvoering van dit punt wijkt eenigszins af van hetgeen wij hier mochten verwachten. Misschien is de reden daarvan, dat Athenagoras reeds zoo veel op de schepping gebouwd had bij de bestrijding der tegenstanders.

Nauw daaraan verbonden is het bewijs uit de natuur der menschen (c. 15—17). Bij de schepping is den mensch zoowel een lichaam als een ziel toebedeeld en zonder deze beide bestaat de mensch ook na den dood niet. Alweder de schepping. Dat is de grondgedachte, waaruit Athenagoras de opstanding verklaart. Wat ook in het vorige punt werd gezegd (c. 12), wordt hier herhaald: de opstanding is een even natuurlijke overgang als die welke tijdens het leven plaats hebben. Nadrukkelijk wordt in deze hoofdstukken geleerd, dat de ziel bij de geboorte ontstaat. Dit geeft licht over een plaats in zijne apologie [1]), waar hij zegt, dat het onlichamelijke vóór het lichamelijke bestond en dus een voorbestaan der ziel zou kunnen bedoelen. Zóó ver is hij Plato echter niet gevolgd.

De twee volgende en laatste punten zijn volgens Athenagoras eveneens nauw met elkander verbonden, daar beide afhangen van de voorzienigheid, voortvloeiende uit de schepping.

De noodzakelijkheid van het gericht, dat niet zooals sommigen willen [2]), de eenige reden voor de opstanding is (c. 14), steunt bij Athenagoras op de

---

[1]) *Legatio pro Christ.*, c. 36.

[2]) B. v. Tatianus, *Oratio ad Graecos*, c. 6.

samengestelde natuur der menschen in verband met het feit, dat in ieder geval de ziel na den dood zal geoordeeld worden (c. 21). De rechtvaardigheid eischt, dat de geheele mensch zooals hij geschapen is dit moet ondergaan. Indien Athenagoras zich bij de uitvoering bepaald had tot de vermelding, dat de mensch als zoodanig voedsel, voortzetting van zijn geslacht en rechtspraak d. i. toebedeeling van recht behoefde (c. 18), zou hij verkeerd zijn uitgekomen zonder daaraan toe te voegen, dat dit recht in deze wereld meestal in tegenovergestelden zin wordt toegepast (ib.). Want voedsel heeft de mensch na de opstanding niet meer noodig (c. 7), voortzetting verkrijgt hij hier door zijne nakomelingen (c. 12), doch met de rechtspraak is het iets anders. Ofschoon Athenagoras het leven hoog schat (c. 10), stelt hij daarnevens toch de opvatting, dat het iets is, waardoor men heen moet (c. 13) Wanneer er geen opstanding was, dan zouden de menschen, die hunne hartstochten beheerschen en deugd betrachten er zeer ongelukkig aan toe zijn (c. 19. 15). Een dergelijke ontboezeming is te verklaren uit de ervaring, dat de Christenen in de maatschappij ten achter gezet en vervolgd werden. Bovendien kan hij zich eene Paulinische gedachte eigen gemaakt hebben[1]).

Ten laatste is „het levensdoel der menschen een bewijs voor de opstanding" (c. 24. 25). Eigenlijk, zooals hij er aan toevoegt, zou dit geen aanspraak meer op afzonderlijke behandeling maken, daar er

---

[1]) Vgl. 1 Kor. 15^{19}.

reeds veel over gezegd is, doch het moet geschieden omdat het eenmaal onder de punten is opgenomen. De eerste maal, dat Athenagoras zijne indeeling aankondigde (c. 11), werd het in het geheel niet genoemd; het is er dus eerst later bijgekomen. Voortdurend heeft hij over dit doel gesproken en het reeds het best behandeld onder het punt der schepping (c. 12—13).

Dat Athenagoras zich aan een vastgestelden vorm bond, maakt het geschrift eenigszins stijf en afgepast. Op zichzelf komt dit ten goede àan de duidelijkheid der uiteenzetting. Zijn doel is de opstanding aannemelijk te maken voor het verstand. Zijne bewijzen moeten het redelijke dezer leer aan[illegible]n. Het beroep op Gods almacht (c. 9) staat [illegible]sschen en is een bewijs, dat Athenago[illegible] in [illegible] geloofde, doch in het vervol[illegible] tot de rede. Geheel anders g[illegible] te werk om de éénheid G[illegible] wordt deze voor het verstand [illegible] wanneer er niet meer bij [illegible] slechts menschelijk zijn. De u[illegible] worden daarna aangehaald [illegible] zetten [1]). Dit ontbreekt bij de [illegible] Wel zegt Athenagoras, dat [illegible] menschen, maa[illegible] aan de bedoel[illegible] ontleend is, d[illegible]rvoor worde[illegible] aangevoerd. [illegible]énmaal s[illegible] Apostel" aan [illegible] met „z[illegible]

---

[1]) Vgl. *Legatio pro* [illegible] 9.

beteekent, dat het geloof daarvan afhangt. In het gansche geschrift komt de naam Jezus of Christus niet voor (ook niet in zijne apologie). Het is dus iets geheel anders dan de behandeling van dit onderwerp bij andere apologeten, onder wie vooral Tertullianus, die de hoofdzaak maakt van de uitlegging der bijbelplaatsen, die over de opstanding spreken.

Athenagoras gelooft in ééne, algemeene opstanding. Het lichaam zal dan slechts in één opzicht van het tegenwoordige verschillen: het zal onvergankelijk zijn. Eeuwige aanschouwing is het deel der zaligen en dat is niet anders dan waartoe de mensch bestemd is. Doch hoe is het met de goddeloozen? Doorloopend worden de menschen in dit geschrift in twee groepen verdeeld en zijn ook na den dood gescheiden (c. 25). De goddeloozen bereiken hunne bestemming niet; wij kunnen daaruit opmaken, dat ook de straf eeuwig zal zijn.

Het geschrift onderstelt God als den rechter (c. 11. 19. 20), waarbij schijnbaar aan Christus in het geheel niet is gedacht. Ook wordt God de schepper genoemd zonder evenals in de apologie te vermelden, dat hij de wereld door zijnen Zoon geschapen en geordend heeft [1]). Over de plaats waar het gericht zal gehouden worden, wordt gezwegen; evenzoo over een vernieuwing dezer wereld. De zeer jeugdige kinderen vallen buiten het gericht, maar zullen toch opstaan (c. 14). De tijd tusschen den dood en de opstanding wordt vergeleken bij

[1]) Vgl. *Legatio pro Christ.*, c. 10.

een slaap (c. 16) [1]. De ziel bestaat dan op zichzelf en wacht tot de opstanding. Bij Tertullianus bezit de ziel een afzonderlijk lichaam en ontvangt reeds dadelijk in de onderwereld een belooning of straf [2]. Beide opvattingen worden door Tatianus verworpen, die aanneemt dat de ziel met het lichaam vergaat en later weer opgewekt wordt: „zooals ik voor mijne geboorte niet bestond en niet wist wie ik was . . . , zoo zal ik door den dood ophouden te bestaan en niet meer gezien worden, maar dan weder bestaan evenals ik vroeger niet bestond en vervolgens geboren werd" [3]).

---

1) Vgl. Luk. 8^{52}; Joh. 11^{11}; 1 Kor. 15^{20}; 1 Thess. 4^{13}

2) Tertullianus, *De Resurr. Carnis*, c. 17 en *De Anima*, c. 6 ss. 58.

3) Tatianus, *Oratio ad Graecos*, c. 6; vgl. ibid. c. 13. 15.

HOOFDSTUK V.

Het Oude Testament over de Opstanding der Dooden.

Ofschoon Athenagoras dit leerstuk niet met uitspraken uit de Schrift heeft gestaafd, kan hij dit toch moeilijk aan iets anders ontleend hebben. Daarom is het van belang om te onderzoeken in hoever deze leer daarin voorkomt, opdat wij kunnen zien of Athenagoras' opvatting in overeenstemming is met hetgeen wij tot uitkomst zullen krijgen. De grondslagen der Christelijke leer en ook van dit leerstuk liggen in het Oude Testament, zoodat wij hiermede ons onderzoek moeten beginnen [1]).

In de beschrijving van den Hof van Eden ligt de voorstelling, dat de mensch daar eeuwig had kunnen voortleven, indien hij het hem gestelde gebod niet had overtreden [2]). Dat de menschen ster-

---

[1]) Wij laten hierbij de plaatsen, die de opstanding ontkennen of betwijfelen achterwege. Evenmin behandelen wij die welke ten onrechte door sommigen met de opstanding in verband gebracht worden.

[2]) Vgl. Gen. 2^{17}.

ven is een nimmer ophoudende straf. Doch blijkens de hemelvaart van Henoch en Elia kan van den regel worden afgeweken; voor beiden was dit het loon hunner rechtvaardigheid. Uitzonderingen baten echter niet het gansche volk. Door de opstanding der dooden konden de rechtvaardigen in dit leven terugkeeren en de goddeloozen van hen worden afgezonderd. Hoe heeft zich deze leer in Israël ontwikkeld?

De oudere voorstelling was, dat alle dooden bijeen waren in de Sjeol. Zij werd onder de aarde gedacht, dus in duisternis, synoniem genomen met verderf, en voor hem die zich daar eenmaal bevond, was geen terugkeer mogelijk. Niemand kon begeeren daar te zijn.

Met het verval van Israël was de maatschappelijke toestand niet ver van den ellendigen staat in het schimmenrijk verwijderd. In overdrachtelijken zin was het volk ziek en de wegvoering in ballingschap zijn dood. Kon een profeet gelooven, dat dit Israëls einde zou zijn? Terugkeer van den dood was niet mogelijk, tenzij door een wonder, zooals daarvan voorbeelden zijn in de Boeken der Koningen. Overgedragen op den toestand van Israël, hebben de profeten het geschieden van zulk een wonder aan het volk voorgehouden. Voor Noord-Israël had Hozea zware tuchtiging voorspeld, een nederzitten zonder koning en eeredienst en dat het zou verstrooid worden. Daarna zou het tot inkeer komen, worden opgewekt en herleven [1]. Onder de gevan-

[1] Hoz. 6².

kelijk weggevoerden van Juda was Ezechiël. Te Babel ziet hij in een gezicht een vallei met doodsbeenderen en moet aan deze de godspraak brengen, dat daaruit een nieuw volk zal verrijzen; hij ziet de beenderen zich te zamen voegen, met vleesch worden overtrokken en met een geest bezield worden. Evenzoo zal het gaan met Israël [1]).

Dit beeld spreekt van een opstanding in overdrachtelijken zin, die op het gansche volk betrekking heeft. Ezechiël laat er de profetie eener schoone toekomst op volgen, waarin een koning uit het geslacht van David zal regeeren en het volk de geboden Gods niet meer zal overtreden [2]). De verwachting van een Messiaansch Rijk is algemeen Israëlietisch. Dat zou een vrederijk zijn zonder ophouden. Lichaamsgebreken zouden worden weggenomen [3]) en die slechts honderd jaren oud werd, zou dan op jeugdigen leeftijd sterven [4]). Zeer dikwijls wordt de overgang daartoe als een afzonderlijke gebeurtenis vermeld, op welken tijd, יום יהוה, tevens met de Heidenen zou worden afgerekend.

In een der jongere gedeelten van het Boek Jezaja wordt aangenomen, dat in het Messiaansche Rijk de dood voor altijd vernietigd zal zijn [5]). Verder spreekt deze dichter den wensch uit, dat de dooden mochten herleven om daaraan deel te hebben, en naar zijne overtuiging kan men zich ver-

---

1) Ezech. 37^{1-14}.
2) Ezech. $37^{21 vv}$.
3) Jez. $35^{5.6}$.
4) Jez. 65^{20}.
5) Vgl. Jez. 25^{8}.

heugen, daar hij er zeker van is, dat de aarde wederom de schimmen zal teruggeven [1]). Dit is de oudste plaats in de Israëlietische geschriften, waar de verwachting eener opstanding, hoe onbepaald zij ook is, wordt uitgesproken. Het Boek Daniël is hierin iets nauwkeuriger, ofschoon het de dingen geldt, „die tot den eindtijd verborgen en verzegeld blijven". Aan den schrijver werd gezegd: „gij zult opstaan tot het voor u bestemde aan het einde der dagen". „In den tijd der benauwdheid, die er dan zal aanbreken, zal uw volk, d.i. Israël ontkomen". „En velen van hen die in de aarde des stofs slapen, zullen ontwaken, dezen tot eeuwig leven, genen tot schande en eeuwig afgrijzen" [2]). Dit is niet de verwachting eener algemeene doodenopstanding, want zij is beperkt tot de besten en slechtsten van Israël.

In het voorafgaande is slechts de ééne zijde der ontwikkeling van het opstandingsgeloof aangevoerd. Want de verwachting van het Messiaansche Rijk alleen had dit niet te voorschijn kunnen roepen zonder dat het geloof aan eene persoonlijke onsterfelijkheid ingang had gevonden. Wij moeten het daarom als de vereenigde uitwerking van deze beide beschouwen.

Daar het Jahwisme zelf geen eschatologie bezat, bleef naast andere de oudere voorstelling van de Sjeol van kracht [3]). De dooden leefden daar voort

---

1) Jez. 26^{19}.

2) Daniël $12^{9\ 13.\ 1.\ 2}$.

3) Vgl. F. Schwally, *Das Leben nach dem Tode*, Giessen 1892, S. 59 ff.

zooals zij op aarde gedaan hadden. De gemeenschap werd er evenzoo voortgezet en het leven was daar zoo weinig persoonlijk, dat men niet aan een vergelding dacht. Belooning of straf werden op aarde aan de nakomelingen vergolden. Verzet daartegen vinden wij bij Jeremia en later bij Ezechiël. Niet meer om de zonde zijns vaders, maar om zijne eigene zonde moet de mensch gestraft worden! [1]) Over hetzelfde vraagstuk, de rechtvaardiging van den onschuldige, handelt het Boek Job. Prediker's uitspraken zijn klaagtonen over het afwezig blijven der rechtmatige vergelding. Job heeft de verwachting opgegeven, dat zijne rechtvaardiging in dit leven zal komen en voor de gestorvenen is er niet de minste hoop. De Sjeol kan niet door hem worden begeerd. Doch onmiddellijk laat hij er op volgen, hoe lief het hem zou zijn, indien hij na een tijd van rust in de onderwereld, weer zou kunnen ontwaken [2]). Bij de beantwoording van Bildad spreekt Job sterker en drukt daar zijne overtuiging uit, dat hij na den dood God zal aanschouwen en hem met eigen oogen zal zien [3]).

Meer kunnen wij op de laatste verzen niet bouwen. Hun inhoud wijst in de richting van het geloof in de opstanding en vormt daarvan een onmisbaar element. De persoonlijkheid van den enkelen mensch heeft hier hare rechten verkregen.

---

[1]) Vgl. Jerem. $31^{29.30}$ en Ezech. $18^{20vv.}$.
[2]) Vgl. Job 14^{7-17}.
[3]) Job 19^{25-27}.

HOOFDSTUK VI.

Het Nieuwe Testament over de Opstanding der Dooden.

Zoo dikwijls het Nieuwe Testament over de opstanding spreekt, wordt deze nimmer als iets nieuws voorgesteld. De schrijvers der Evangeliën verwachten haar als toekomstig of onderstellen, dat de dooden leven; wanneer er opzettelijk over gehandeld wordt, is het in den vorm eener verdediging van iets ouds. De vraag der Sadduceeën, aan wien de vrouw der zeven broeders in de opstanding zou toebehooren, kwam daaruit voort, dat zij de Schriften niet verstonden. Onmiddellijk daarop geeft Jezus hun uit het Oude Testament een bewijs van de opstanding. Indien de God der aartsvaders dit na hunnen dood bleef, dan moesten Abraham, Izaäk en Jakob ook nog leven [1]).

Ofschoon dit als een bewijs voor de opstanding gegeven werd, wijkt hare beteekenis hier af van de

---

[1]) Matth. 22[23vv.] en parr.

zooals zij op aarde gedaan hadden. De gemeenschap werd er evenzoo voortgezet en het leven was daar zoo weinig persoonlijk, dat men niet aan een vergelding dacht. Belooning of straf werden op aarde aan de nakomelingen vergolden. Verzet daartegen vinden wij bij Jeremia en later bij Ezechiël. Niet meer om de zonde zijns vaders, maar om zijne eigene zonde moet de mensch gestraft worden! [1]) Over hetzelfde vraagstuk, de rechtvaardiging van den onschuldige, handelt het Boek Job. Prediker's uitspraken zijn klaagtonen over het afwezig blijven der rechtmatige vergelding. Job heeft de verwachting opgegeven, dat zijne rechtvaardiging in dit leven zal komen en voor de gestorvenen is er niet de minste hoop. De Sjeol kan niet door hem worden begeerd. Doch onmiddellijk laat hij er op volgen, hoe lief het hem zou zijn, indien hij na een tijd van rust in de onderwereld, weer zou kunnen ontwaken [2]). Bij de beantwoording van Bildad spreekt Job sterker en drukt daar zijne overtuiging uit, dat hij na den dood God zal aanschouwen en hem met eigen oogen zal zien [3]).

Meer kunnen wij op de laatste verzen niet bouwen. Hun inhoud wijst in de richting van het geloof in de opstanding en vormt daarvan een onmisbaar element. De persoonlijkheid van den enkelen mensch heeft hier hare rechten verkregen.

---

[1]) Vgl. Jerem. $31^{29.30}$ en Ezech. $18^{20vv.}$.
[2]) Vgl. Job 14^{7-17}.
[3]) Job 19^{25-27}.

HOOFDSTUK VI.

Het Nieuwe Testament over de Opstanding der Dooden.

Zoo dikwijls het Nieuwe Testament over de opstanding spreekt, wordt deze nimmer als iets nieuws voorgesteld. De schrijvers der Evangeliën verwachten haar als toekomstig of onderstellen, dat de dooden leven; wanneer er opzettelijk over gehandeld wordt, is het in den vorm eener verdediging van iets ouds. De vraag der Sadduceën, aan wien de vrouw der zeven broeders in de opstanding zou toebehooren, kwam daaruit voort, dat zij de Schriften niet verstonden. Onmiddellijk daarop geeft Jezus hun uit het Oude Testament een bewijs van de opstanding. Indien de God der aartsvaders dit na hunnen dood bleef, dan moesten Abraham, Izaäk en Jakob ook nog leven [1]).

Ofschoon dit als een bewijs voor de opstanding gegeven werd, wijkt hare beteekenis hier af van de

---

[1]) Matth. $22^{23vv.}$ en parr.

zooals zij op aarde gedaan hadden. De gemeenschap werd er evenzoo voortgezet en het leven was daar zoo weinig persoonlijk, dat men niet aan een vergelding dacht. Belooning of straf werden op aarde aan de nakomelingen vergolden. Verzet daartegen vinden wij bij Jeremia en later bij Ezechiël. Niet meer om de zonde zijns vaders, maar om zijne eigene zonde moet de mensch gestraft worden! [1]) Over hetzelfde vraagstuk, de rechtvaardiging van den onschuldige, handelt het Boek Job. Prediker's uitspraken zijn klaagtonen over het afwezig blijven der rechtmatige vergelding. Job heeft de verwachting opgegeven, dat zijne rechtvaardiging in dit leven zal komen en voor de gestorvenen is er niet de minste hoop. De Sjeol kan niet door hem worden begeerd. Doch onmiddellijk laat hij er op volgen, hoe lief het hem zou zijn, indien hij na een tijd van rust in de onderwereld, weer zou kunnen ontwaken [2]). Bij de beantwoording van Bildad spreekt Job sterker en drukt daar zijne overtuiging uit, dat hij na den dood God zal aanschouwen en hem met eigen oogen zal zien [3]).

Meer kunnen wij op de laatste verzen niet bouwen. Hun inhoud wijst in de richting van het geloof in de opstanding en vormt daarvan een onmisbaar element. De persoonlijkheid van den enkelen mensch heeft hier hare rechten verkregen.

---

1) Vgl. Jerem. $31^{29.30}$ en Ezech. $18^{20vv.}$.
2) Vgl. Job 14^{7-17}.
3) Job 19^{25-27}.

HOOFDSTUK VI.

Het Nieuwe Testament over de Opstanding der Dooden.

Zoo dikwijls het Nieuwe Testament over de opstanding spreekt, wordt deze nimmer als iets nieuws voorgesteld. De schrijvers der Evangeliën verwachten haar als toekomstig of onderstellen, dat de dooden leven; wanneer er opzettelijk over gehandeld wordt, is het in den vorm eener verdediging van iets ouds. De vraag der Sadduceën, aan wien de vrouw der zeven broeders in de opstanding zou toebehooren, kwam daaruit voort, dat zij de Schriften niet verstonden. Onmiddellijk daarop geeft Jezus hun uit het Oude Testament een bewijs van de opstanding. Indien de God der aartsvaders dit na hunnen dood bleef, dan moesten Abraham, Izaäk en Jakob ook nog leven [1]).

Ofschoon dit als een bewijs voor de opstanding gegeven werd, wijkt hare beteekenis hier af van de

---

[1]) Matth. 22[23vv.] en parr.

zooals zij op aarde gedaan hadden. De gemeenschap werd er evenzoo voortgezet en het leven was daar zoo weinig persoonlijk, dat men niet aan een vergelding dacht. Belooning of straf werden op aarde aan de nakomelingen vergolden. Verzet daartegen vinden wij bij Jeremia en later bij Ezechiël. Niet meer om de zonde zijns vaders, maar om zijne eigene zonde moet de mensch gestraft worden! [1]) Over hetzelfde vraagstuk, de rechtvaardiging van den onschuldige, handelt het Boek Job. Prediker's uitspraken zijn klaagtonen over het afwezig blijven der rechtmatige vergelding. Job heeft de verwachting opgegeven, dat zijne rechtvaardiging in dit leven zal komen en voor de gestorvenen is er niet de minste hoop. De Sjeol kan niet door hem worden begeerd. Doch onmiddellijk laat hij er op volgen, hoe lief het hem zou zijn, indien hij na een tijd van rust in de onderwereld, weer zou kunnen ontwaken [2]). Bij de beantwoording van Bildad spreekt Job sterker en drukt daar zijne overtuiging uit, dat hij na den dood God zal aanschouwen en hem met eigen oogen zal zien [3]).

Meer kunnen wij op de laatste verzen niet bouwen. Hun inhoud wijst in de richting van het geloof in de opstanding en vormt daarvan een onmisbaar element. De persoonlijkheid van den enkelen mensch heeft hier hare rechten verkregen.

---

[1]) Vgl. Jerem. $31^{29.30}$ en Ezech. $18^{20vv.}$.
[2]) Vgl. Job 14^{7-17}.
[3]) Job 19^{25-27}.

HOOFDSTUK VI.

Het Nieuwe Testament over de Opstanding der Dooden.

Zoo dikwijls het Nieuwe Testament over de opstanding spreekt, wordt deze nimmer als iets nieuws voorgesteld. De schrijvers der Evangeliën verwachten haar als toekomstig of onderstellen, dat de dooden leven; wanneer er opzettelijk over gehandeld wordt, is het in den vorm eener verdediging van iets ouds. De vraag der Sadduceën, aan wien de vrouw der zeven broeders in de opstanding zou toebehooren, kwam daaruit voort, dat zij de Schriften niet verstonden. Onmiddellijk daarop geeft Jezus hun uit het Oude Testament een bewijs van de opstanding. Indien de God der aartsvaders dit na hunnen dood bleef, dan moesten Abraham, Izaäk en Jakob ook nog leven [1]).

Ofschoon dit als een bewijs voor de opstanding gegeven werd, wijkt hare beteekenis hier af van de

---

[1]) Matth. 22[23vv.] en parr.

gangbare. Wat met die woorden bewezen werd strekt zich niet verder uit dan tot de onsterfelijkheid. De dooden leven zooals de engelen en in een dergelijke gedaante onderstellen wij, dat zij ook gezien werden bij eene verschijning [1]). Deze voorstelling hangt samen met de genuanceerde opvatting van het opstandingsgeloof in de Evangeliën. Zonder dat er voor de schrijvers strijd bestond, trad dit geloof in verschillende vormen naar voren. Dat dit mogelijk was volgt uit de strekking daarvan, die bestond in den terugslag op het Christelijk leven. Het geldt daar een waardevermeerdering van den mensch, die zijn naaste moet liefhebben en tot ernst en waakzaamheid wordt aangespoord. De gangbare beteekenis is vertegenwoordigd in de verwachting van Martha omtrent haren gestorven broeder, van wien zij weet, dat hij zal opstaan ten laatsten dage [2]). Evenzoo komt deze uit in de beschrijvingen van het einde der wereld [3]) en van het oordeel [4]). Bij deze gebeurtenis zullen de boozen en goeden voor eeuwig van elkander worden gescheiden. De ruime opvatting van dit geloof laat ook toe, dat er soms alleen van een opstanding der rechtvaardigen wordt gesproken [5]) en op een andere plaats, dat de twaalf discipelen in de wedergeboorte de twaalf stammen van Israël zouden oordeelen [6]). Daarnevens

[1]) Matth. 17^{3}, Mark. 9^{4}.
[2]) Joh. 11^{24}.
[3]) Matth. 24, Mark. 13.
[4]) Matth. 25^{31vv}.
[5]) Matth. 24^{31}, Luk. 20^{35}.
[6]) Matth. 19^{28}.

wordt het beeld gebruikt van een verblijven in Abraham's schoot [1]) en staat het „heden" van het woord, dat tot den moordenaar aan het kruis gesproken werd [2]).

Behalve over Israël zal het oordeel zich uitstrekken over alle volken, die daarvoor verzameld zullen worden [3]). Om dit bij de opstanding te ontvangen worden niet alleen de bewoners der toenmalige steden Tyrus en Sidon genoemd [4]), doch ook die uit de oudheid, van Nineve en Sjeba [5]).

Bij de prediking der apostelen werd de opstanding van Jezus tot waarborg van de algemeene toekomende gesteld [6]). De laatste trad daardoor meer op den voorgrond. Voornamelijk Paulus, een Farizeër van afkomst, legde den nadruk op de hoop, die door de Christenen kon gevoed worden. Als vrucht van Gods genade in Christus zou het gansche geloof zonder haar ijdel zijn; om harentwil heeft hij al wat hij persoonlijk doorgemaakt had, verdragen [7]).

Een andere vraag is, hoe Paulus zich het opgewekte lichaam voorstelde. Hij beschrijft het als van een hemelsche natuur, die van de aardsche verschilt zooals alle tot den hemel of tot de aarde behoorende lichamen onderscheiden zijn. Het vleesch daarvan is

¹) Luk. $16^{22.23}$.
²) Luk. 23^{43}.
³) Matth. 25^{31}.
⁴) Matth. 11^{22}.
⁵) Matth. $12^{41.42}$, Luk. $11^{31.32}$.
⁶) Hand. 4^{2}, $17^{18.31.32}$.
⁷) 1 Kor. 15^{32}.

ongelijk aan dat van het aardsche zooals het vleesch van menschen, vee, vogelen en visschen telkens iets anders is. Daarom, wanneer de opstanding zal plaats hebben, zullen degenen die dan nog leven veranderd worden. De lichamen worden geestelijk d. i. zonder zonde, beheerscht door den geest, en onsterfelijk d i. niet meer beheerscht door den dood. Door de vergelijking met een graankorrel, die eerst sterft en dan weder opleeft, vestigt Paulus de aandacht op twee zaken. In de eerste plaats, dat de opstanding een wonder is zooals de natuur die te aanschouwen geeft, waar het leven uit den dood te voorschijn komt. In de tweede plaats, dat het verschil, bestaande tusschen het graan en den uitgegroeiden halm, ook gehandhaafd moet worden tusschen het aardsche en het verheerlijkte lichaam, dat zóó zal zijn als God het wil geven [1]).

In het bovenstaande ligt de verwachting, dat de opstanding zal plaats hebben bij het einde der wereld. De bazuin, die dan gehoord zal worden, is de laatste [2]). Doch al zouden wij bij deze voorstelling vermoeden, dat er tusschen den dood en de opstanding geen bewustzijn in de dooden aanwezig is, leert Paulus toch elders, dat indien hij ontbonden was, hij bij Christus zou zijn [3]) Daarbij loopt hij vooruit op de zaligheid en de gemeenschap met God, wat hij moet doen, omdat deze dingen geen uitstel mogen lijden. Nog meer doet hij dit, wanneer hij de

[1]) 1 Kor. 15^{35vv}.
[2]) 1 Kor. 15^{52}.
[3]) 2 Kor. 5^{1-8}; Fil. 1^{23}.

tegenstelling van den aardschen en hemelschen toestand overbrengt op het leven van den mensch vóór en na zijne bekeering (doop). De gemeenschap met Christus vangt dan aan zoodra men in hem gelooft[1]). Wij merken op, dat door Paulus de nadruk gelegd wordt op de bestemming van hen die Christus hebben aangenomen. Over de opstanding der onrechtvaardigen spreekt hij in de Brieven niet. Alleen in zijne rede voor Festus zegt hij duidelijk, dat er een opstanding der rechtvaardigen en der onrechtvaardigen zal zijn [2]). Doch zoo dikwijls hij over het oordeel en de straf voor de goddeloozen spreekt, ligt daarin opgesloten, dat zij zullen voortbestaan [3]). De dag, waarop God de verborgen dingen der menschen zal oordeelen moet vereenzelvigd worden met dien van de wederkomst van Christus. Wat daaraan voorafgaat wordt in tweeërlei vorm aangekondigd. Die dag moet niet verwacht worden, wanneer niet eerst de afval gekomen en de mensch der zonde (de Antichrist) geopenbaard is. Doch aan den anderen kant moet het evangelie zóó verbreid worden, dat eerst de volheid der Heidenen zal ingegaan zijn en daarna zal geheel Israël zalig worden [4]).

In de Openbaring van Johannes wordt er melding

---

[1]) Rom. 6^{4-11}.

[2]) Hand. 24^{15}.

[3]) Rom. 2^{1-16}; 2 Kor. 5^{10}; 2 Thess. 1^{6-9}.

[4]) Vgl. 2 Thess. $2^{2vv.}$ en Rom. $11^{25.26}$. — Voor eene ontwikkeling van Paulus' eschatologie in verband met de chronologische rangschikking zijner brieven vgl R. H. Charles, *A Critical History of the Doctrine of a Future Life in Israel, in Judaism, and in Christianity*, Jowett Lectures 1898—99, pp. 379—405.

gemaakt van een eerste opstanding en een daarop volgend tijdperk van duizend jaren. Dit boek verplaatst den lezer naar den dag des Heeren [1]), wanneer de wereld een einde nemen zal. Nadat de gerichten zijn voltrokken, alle levenden gedood en de Duivel gebonden in den afgrond is gesloten, wordt aan sommige uitverkorenen, met name de martelaren, het leven teruggegeven. Dan heerschen zij als koningen duizend jaren. Na afloop daarvan wordt de Duivel losgemaakt om verslagen te worden en zijn straf te ontvangen. Alle dooden zonder onderscheid worden opgewekt en komen voor het gericht. Die goede werken gedaan hebben beërven de vernieuwde aarde, de anderen gaan in den tweeden dood [2]).

Alleen in dit boek van het Nieuwe Testament wordt er over een duizendjarig rijk of een eerste opstanding gesproken. Iets dat er aan doet denken is de opstanding der rechtvaardigen, doch hierop volgt geen tweede of algemeene. Dichter nog nadert tot gindsche leer de gedachte van Paulus, wanneer hij van een volgorde in de opstanding spreekt. De eersteling die is opgestaan is Christus; daarna bij zijne wederkomst zullen „die van Christus zijn" opstaan. Eindelijk wanneer Christus alle dingen en ook den dood aan zich onderworpen heeft, dan zal hij het koninkrijk aan den Vader overgeven. Dat daartusschen een zekere tijd zal verloopen wordt niet vermeld, maar is ook volstrekt niet uitgesloten [3]).

---

[1]) Openb. 1^{10}.
[2]) Openb. 20.
[3]) 1 Kor. 15^{23vv}.

Eenig onderscheid in de opstanding was er ook, daar niet allen zouden ontslapen: sommigen zouden levend veranderd worden. Indien men hoopte tot dezen te behooren sloot men zich aan bij een bestaand Joodsch geloof, dat degenen die de Messiaansche eeuw zouden beleven, bevoorrecht waren boven de gestorvenen. Paulus verklaarde zich echter tegen dat gevoelen[1]).

Eene opmerking nog over de vraag, wie de dooden zal opwekken. Het komt overeen met hetgeen verwacht wordt wie hen zal oordeelen. In den regel is het God, die de dooden zal opwekken of weder levend maken[2]). In het Vierde Evangelie noemt Christus zichzelf daarnevens[3]). De verbinding van beiden is uitgedrukt in „God dóor Christus" [4]).

Indien wij aan het einde van ons overzicht van de leer der opstanding in het Oude en Nieuwe Testament den blik weder vestigen op het geschrift van Athenagoras en op hetgeen daarvan bij dezen schrijver weder te vinden is, dan zien wij dat hij volgens de uitkomsten van ons onderzoek aan het Oude Testament een minder vruchtbare bron zou

---

[1]) Vgl. 4 Ezra 13^{24} en 1 Thess. 4^{15}, aangehaald door H. St. J. Thackeray, *The Relation of St. Paul to Contemporary Jewish Thought*, London 1900, p. 104.

[2]) Joh. 5^{21}, Rom. 4^{17}, 8^{11}, 1 Kor. 6^{14}, 2 Kor. 1^{9}.

[3]) Joh. 5^{21} en $6^{39\ 40.41.54}$.

[4]) 2 Kor. 4^{14}: διὰ Ἰησοῦ; een variant hiervan is σὺν Ἰησοῦ 1 Kor. 15^{22}: ἐν τῷ Χριστῷ. In Rom. 2^{16} zal God door Christus oordeelen.

gehad hebben. Met het Nieuwe Testament is het echter anders gesteld. Indien hij daarvan een opzettelijk gebruik gemaakt had, zou hij zelfs verplicht geweest zijn, mits hij de éénheid zijner leer wilde bewaren, om niet alles op te nemen, maar zich tot de hoofdgedachte van dit leerstuk te beperken. Athenagoras heeft zich gehouden aan de verwachting eener gelijktijdige, algemeene opstanding ten jongsten dage, en zag daarin het middelpunt der Christelijke belijdenis.

HOOFDSTUK VII.

Opstandingssymbolen der Katakomben van Rome.

De vrijheid, die den Christenen tot het vormen van begrafenisvereenigingen gelaten werd, veroorloofde hen ook hunne dooden, zelfs degenen die op bevel der Romeinen om des geloofs wil van het leven waren beroofd, te verzorgen zooals zij wilden. Buiten Rome legden zij begraafplaatsen voor hen aan met onderaardsche gangen en grafkamers, in welker wanden de sarcophagen werden bijgezet.

De opschriften en versieringen, waarvan de oudste reeds in de eerste eeuw zijn aangebracht, geven zeer dikwijls uiting aan het geloof, dat de dooden zouden worden opgewekt. Meestal zijn deze versieringen aan de Schrift ontleende tafereelen, die op de met stuc bestreken wanden zijn geschilderd. Het punt van vergelijking is steeds, dat de gestorvene verwachtte eenmaal van de banden des doods verlost te zullen worden. Voornamelijk in het Oude Testament zijn een groot aantal personen van den dood verlost en uit doodsgevaar gered. Door hen

als zoodanig af te schilderen werden zij tot symbolen voor de opstanding.

In hoofdzaak keeren telkens dezelfde beelden terug. Enkele zijn bijzonder geliefd, andere komen minder vaak voor. Willekeurig had men de onderwerpen kunnen uitbreiden, mits zij verstaanbaar bleven.

Hetgeen aan het Oude Testament ontleend gewoonlijk voorkomt als bewijs van Gods macht en wil om den geloovige van den dood te verlossen of den gestorvene op te wekken, was het voorbeeld, dat Noach uit den zondvloed werd gered, Izaäk van den offerdood, David uit de handen van Goliath, dat Job verlost werd van zijn lijden, Daniël uit den leeuwenkuil, de drie jongelingen uit den oven en Jona uit den visch. Als een tweede Noach, Jona of andere geredde zou de geloovige voor den ondergang bewaard blijven.

Jona komt het veelvuldigst voor. Op zichzelf een sprekende geschiedenis, was zij van te grooter belang omdat Jezus haar aanhaalde ten voorbeeld van zijn eigen dood en opstanding: „Want gelijk Jona drie dagen en drie nachten was in den buik van den walvisch, alzoo zal de Zoon des menschen drie dagen en drie nachten wezen in het hart der aarde" [1]). De afbeeldingen stellen een schip voor, waar Jona naakt overboord wordt geworpen. Het ondier dat hem in zijne opengesperde kaken zal verslinden, wordt meestal in zijn geheele lengte boven het

---

[1]) Matth. 12^{40}.

water gezien. De redding wordt in eene daarnaast aangebrachte afbeelding voorgesteld. Dat is het oogenblik, waarop de profeet, half uit den visch te voorschijn gekomen, weder op het droge zal worden geworpen. Van de andere momenten dezer geschiedenis wordt soms de onder den wonderboom rustende of slapende Jona daaraan toegevoegd. In dezen vorm kan hij het beeld zijn der rust zoowel als der zaligheid, daar Jona zich over den boom zeer verheugde [1]).

Een belangrijke plaats bekleedde ook de voorstelling van de ark van Noach in de katakomben. Het getal der Jona-afbeeldingen bedraagt meer dan 50, dat van Noach 32, waarvan er echter 4 zijn vergaan. Nevens de ark werd geregeld een duif aangebracht met een olijftakje in den bek of de klauwen. Eigenaardig is, dat deze soms ook boven het zich in storm bevindende schip van Jona voorkomt. Noach staat in biddende houding, d.i. met naar weerszijde uitgestrekte handen in de ark, die soms niet grooter is dan een kist en nauwelijks het lichaam van Noach kan bevatten. Evenmin is er bij de afmetingen van Jona's schip met natuurlijke verhoudingen

---

[1]) Vgl. Jona 4[6]. Voor deze Jona-afbeeldingen vgl. J. Wilpert, *Die Malereien der Katakomben Roms*, Freiburg im Breisgau 1903, S. 366 ff.; L. v. Sybel, *Christliche Antike*, I, Marburg 1906, S. 216 ff.; O. Mitius, *Jonas auf den Denkmälern des christlichen Altertums*, Freiburg i. B. 1897.—Ter verklaring harer geliefdheid wijst men er bovendien op, dat een schip het symbool der kerk was, dat een duif (= het Hebr. woord Jona) bij de Antieken de ziel voorstelde en er in de mythologie parallellen van het monster waren. Vgl. Roller, *Les Catacombes de Rome*, I, p. 251 ss.

gerekend. De nadruk ligt op de symbolische beteekenis der hoofdpersonen. Dat men werkelijk den gestorvene door hen wilde voorstellen, blijkt daaruit, dat Noachs plaats — zij het slechts éénmaal — door een vrouwengestalte wordt ingenomen en blijkens het opschrift daar een vrouw ligt begraven; ook is er een voorbeeld van het schip van Jona, waarin zich nevens hem eene vrouw in biddende houding bevindt [1]).

Ook de afbeelding van Daniël in den leeuwenkuil was een „Bilder-Gebet", zooals Wilpert ze noemt. Daniël en de drie jongelingen aan dezelfde geschiedenis ontleend, bleven ongedeerd, de eerste te midden der leeuwen, de laatsten ondanks de vlammen. De bede der Christenen was, dat eenmaal hun stof op eenzelfde wonderbare wijze uit de aarde zou bevrijd worden door de opstanding.

Deze verklaring kan evenwel niet gehandhaafd worden met uitsluiting van iedere andere. De opstanding was een gebeurtenis in de toekomst, doch zoolang de ziel daarop wachtte, leidde zij een zelfstandig bestaan. De moeite om dit goed van elkander te scheiden en steeds aan die onderscheiding vast te houden mag niet geringgeschat worden; ook bestond er voor hen, die in de katakomben begroeven geen reden om daarnaar te streven. De door ons genoemde symbolen der opstanding uit

---

[1]) Wilpert, S. 344 ff., 372; V. Sybel, S. 213 ff. Wilpert verklaart de iddende vrouw in het schip van Jona als eene der nagelaten ›trekkingen.

tafereelen van het Oude Testament, heeten bij Wilpert „Darstellungen, welche die Bitte um den Beistand Gottes für die Seele des Verstorbenen ausdrücken". Zich beroepend op een plaats bij Justinus Martyr toont hij aan, hoe beducht men was, dat de ziel bij het verscheiden een prooi van den Satan en vijandige machten zou worden [1]). Deze werden voorgesteld in de leeuwen aan weerszijde van Daniël, in welk beeld Wilpert den oorsprong dezer symboliek wil zoeken. Hij neemt zelfs aan, dat de beschilderingen mede zijn aangebracht om de bezoekers der begraafplaatsen tot het gebed voor de gestorvenen uit te noodigen (S. 334). Wat het is geworden, behoeft nog niet de oorzaak te zijn geweest. De oorzaak heeft samengehangen met het geloof der Christenen, dat de dooden zouden worden opgewekt; het geloof in de onsterfelijkheid der ziel, dus dat de dooden reeds nu leven, wischt het verschil tusschen de toekomst en het tegenwoordige eenigszins uit. Aanleiding tot een bepaalde voorstelling kan soms in de omstandigheden hebben gelegen. Bij den leeuwenkuil en den vurigen oven denken wij aan de arena en den brandstapel [2]).

Het offer van Abraham in verschillende momenten en gewoonlijk met ram en altaar, wordt op enkele uitzonderingen na [3]) ten voorbeeld der goddelijke

[1]) Justinus Mart., *Dialog. cum Tryphone*, c. 105.
[2]) Wilpert, S. 332 ff., 356 ff.; V. Sybel, S. 211 f., 215.
[3]) De kerkvaders nl. zagen in Izaäk, die het hout draagt en geofferd wordt, een type van Christus. Deze verklaring verdient soms in de katakomben de voorkeur.

redding gebezigd. De hoofdpersoon is Izaäk, nu eens geknield en met op den rug tezamengebonden handen, een andermaal het offerhout aandragend. De ram, die soms op een onnatuurlijke wijze aan de struiken hangt, doet niet ter zake. De verklaring is als die van den Brief aan de Hebreeën, waar Abraham overlegde, dat God machtig was Izaäk uit de dooden op te wekken, waaruit hij hem ook bij gelijkenis wederkreeg [1]). Slechts enkele voorstellingen klimmen op tot de tweede en derde eeuw [2]).

Van Jobs lijden zijn er in het geheel een elftal aangetroffen, doch geen enkele daarvan werd in de tweede eeuw vervaardigd. Eenzaam zit Job en ziet treurig voor zich. Slechts éénmaal is zijne vrouw daaraan toegevoegd, die uit vrees voor zijne ziekte hem op een stok eenig voedsel toesteekt. In deze symbolen ziet men, dat het den schilders te doen was, om nood en lijden voor te stellen. De verlossing is daarbij even toekomstig als de opstanding. Vooral in Job kunnen wij daarvan een symbool zien, omdat men waarschijnlijk enkele woorden uit Job zóó vertaalde, dat zij een rechtstreeksche getuigenis afleggen van zijn geloof in de opstanding des vleesches [3]).

---

1) Vgl. Hebr. $11^{18.19}$.

2) Wilpert, S. 350 ff.; V. Sybel, S. 220 f.

3) In Clemens Rom., 1 Kor. 26^{3} wordt Job 19^{26} als zoodanig aangehaald. In een der Mozarabische doodenliturgieën staat het volgende: »In illis diebus locutus est Job dicens: Scio enim quod Redemptor meus vivit et in novissimo die de terra surrecturus sum. Et rursus circumdabor pelle mea et in carne mea videbo Dominum. Quem visurus sum et ipse, et oculi mei conspecturi sunt et non alius: reposita est haec spes mea in sinu meo" etc.:

Slechts eenmaal is David afgebeeld, met den slinger in de eene en een doek met steenen in de andere hand. Deze gegevens zijn voldoende om de gansche geschiedenis te binnen te brengen, waarin hij zoo wonderbaar de overwinning op den reus behaalde [1]).

Wij zouden hieraan nog een afbeelding uit de vierde eeuw kunnen toevoegen, waarop Mozes en Aäron door de oproerige Israëlieten bedreigd worden. Doch voortgaande wordt de beteekenis al minder duidelijk. Het is onzeker, wien de verlossing in deze afbeelding geldt, Mozes en Aäron, op wien de Israëlieten de hand leggen, of het volk zelf, tot wie Mozes zeide, dat hunne murmureeringen gehoord waren, op welke woorden van Mozes in de beschrijving der gebeurtenis het kwakkelen- en mannawonder volgde [2]). De juiste verklaring van onduidelijke afbeeldingen zal steeds moeite blijven opleveren. Bovendien moet blijkens het verband soms hetzelfde tafereel op een andere wijze worden uitgelegd. Het water uit de steenrots is nu eens symbool van het doopwater en dan eens dat van verkwikking der ziel van een gestorvene of de uitdrukking der bede: bewaar den doode van den ondergang zooals de Israëlieten voor het bezwijken van dorst bewaard werden.

Liturgia mozarabica, ed. Migne, t. I, p. 1017, 1023, aangehaald door Edm. le Blant, *Etude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d'Arles*, Paris, 1878, p. XXXVII. — Wilpert, S. 381 ff.; V. Sybel, S. 219.

[1]) Vgl. 1 Sam. 17^{40}; Wilpert, S. 387.

[2]) Vgl. Ex. $16^{9\,vv}$; Wilpert, S. 389.

Evenzoo zijn er een aantal voorstellingen, die uit het Nieuwe Testament genomen, werden aangebracht om het geloof in de opstanding uit te drukken.

Het duidelijkst is die van de opwekking van Lazarus, waarvan er 50 zijn overgebleven. De oudste dezer kenmerken zich door vrijheid in de uitvoering en afwisseling in het aantal der aanwezige personen, terwijl sedert het eind der tweede eeuw gelijkvormigheid in acht genomen werd. Lazarus staat in doeken gewonden rechtop of ligt als mummie ter neder. Een rots of een huisje, zooals dit soms als een monument op de graven werd geplaatst en waaraan in de afbeelding meestal eenige treden werden toegevoegd, bevinden zich op den achtergrond. Christus, die echter op het oudste stuk ontbreekt, heeft vaak den staf, waarmede het wonder verricht wordt, in een zijner handen [1]).

In tegenstelling met het groote aantal voorstellingen van deze opwekking is die van het dochtertje van Jaïrus slechts eenmaal afgebeeld. De laatstgenoemde is eerst uit het begin der vierde eeuw. Aanzienlijk beschadigd, kan zij worden hersteld met behulp van sarcophaag-reliefs, die hetzelfde voorstellen [2]). Het dochtertje zit overeind in haar bed; daarnaast staat Christus en vat haar bij de hand [3]).

Wij zouden echter dwalen, indien wij meenden hiermede aan het eind der opstandingssymbolen in de katakomben te zijn gekomen. De beteekenis der

1) Wilpert, S. 43, 310 ff.; V. Sybel, S. 225.
2) Vgl. Le Blant, Pl. 17.
3) Wilpert, S. 323.

opstanding was te groot dan dat men niet aan haar zou gedacht hebben bij een onderwerp, dat toeliet haar te pas te brengen. Voornamelijk in de symbolen der eucharistie is zij er bij betrokken. In het Evangelie van Johannes zegt Christus: „Die mijn vleesch eet en mijn bloed drinkt, die heeft het eeuwige leven, en ik zal hem opwekken ten uitersten dage" [1]). Volgens Wilpert werd de eucharistie afgebeeld door de vermeerdering der brooden bij de wonderbare spijziging en het veranderen van water in wijn op de bruiloft te Kana [2]). Evenzeer had hij die in den Zoon Gods geloofde, de belofte dat hij zou worden opgewekt ten uitersten dage [3]). Daarom zoo dikwijls in de nabijheid van een graf de afbeelding van Christus werd aangebracht of een voorstelling, waarin zijn komst aan Maria of de herders werd aangekondigd, doch voornamelijk van oogenblikken, waarin hij een wonder verricht, dan drukte men daardoor zijn geloof uit in Christus, die de dooden opwekt.

Het spreekt vanzelf, dat het eene beeld duidelijker was dan het andere. Echter kon men aan de duidelijkheid daarvan tegemoet komen door het in acht nemen van desbetreffende regels. Zoo werd de persoon voor wien men een doode in de plaats moet denken gewoonlijk baardeloos geteekend. Ook moest deze zijne handen zooveel mogelijk in de gebedshouding brengen. Waar dit niet het geval is, meent Wilpert,

---

1) Joh. 6[54].
2) Wilpert, S. 282 ff.
3) Vgl. Joh. 6[40].

daar moet men eerder een andere verklaring aannemen. Mozes heeft, wanneer hij op de steenrots slaat eenige malen een baard, doch is baardeloos zoo vaak hij voorkomt, zijn sandalen losmakende omdat hij zich op heiligen bodem bevindt. In het laatste geval stelt hij den gestorvene voor, die in den hemel komt [1]).

De afbeeldingen van Mozes op den Horeb zijn niet ouder dan de vierde eeuw. In denzelfden tijd vallen de twee voorstellingen van de gelijkenis der vijf wijze en vijf dwaze maagden. De jongste daarvan heeft de vijf wijze met brandende fakkels ter rechter, de dwaze met uitgedoofde ter linkerzijde van Christus. De andere is aangebracht op twee velden. Op het eene bevinden zich de vijf wijze maagden met hare fakkels en vaatwerk voor olie, en op het tweede zitten zij aan bij het bruiloftsmaal. Evenwel zijn er hier slechts vier geteekend; waarschijnlijk is de vijfde plaats voor de gestorvene open gehouden. Blijkens het opschrift was deze eene vrouw; zij is tusschen de beide velden aangebracht, gesluierd en in biddende houding [2]).

Evenzoo uit de vierde eeuw zijn de fresco's die het hemelsche gastmaal voorstellen. Men dacht zich den hemel in dezen vorm, waartoe men aanleiding kan genomen hebben uit de Evangelische vergelijkingen waarin het Koninkrijk Gods als een vreugdevolle maaltijd werd voorgesteld. Gepersonifieërd

---

[1]) Wilpert, S. 104, 423.
[2]) Wilpert, S. 427 f.

waren Agape en Irene, liefde en vrede, daarbij behulpzaam door rond te dienen [1]).

Bij afbeeldingen van het gericht heeft men blijkbaar niet aan een gemeenschappelijk oordeel gedacht. De gestorvene verschijnt voor Christus en wordt aangenomen. Soms is hij vergezeld door heiligen, die hem binnenleiden of bij de hand vatten. Voorstellingen van het laatste oordeel ontbreken [2]).

De biddende houding, waarbij men zijne handen ter zijde uitstrekte en die zoowel door mannen als vrouwen werd aangenomen, is die van een z.g. orans. Het aantal afbeeldingen in deze houding is 153. Men stelt de vraag, wien dat gebed gold, den doode zelf, de nagelaten betrekkingen of dat het louter aanbidding was. Bij alle zelfstandige afbeeldingen neemt Wilpert aan, dat het voor de achtergeblevenen was, wat dan met het „pete (pro nobis)" van sommige grafschriften in overeenstemming zou zijn (S. 457). Omtrent de houding zelve meent hij, dat men daarbij aan het kruis dacht (S. 115). Er is echter geen noodzaak de drieledig gestelde vraag beslissend te beantwoorden. In vele gevallen is onze indruk die van een beeld der overgave. Behalve zelfstandig, komt het voor te midden van schapen, te zamen met een melkemmer of naast den goeden Herder, die een schaap op zijne schouders draagt, dat den gestorvene moet voorstellen. Tegen het gebed der oranten voor zich zelf heeft men het

[1]) Wilpert, S. 470 ff.
[2]) Wilpert, S. 394 ff.

bezwaar, dat zij soms als reeds in den hemel gedacht worden, te midden van bloemen en vogels, en dus niets meer zouden behoeven [1]).

Aan de bovenstaande symbolen, die het geloof in de opstanding uitdrukken of daaraan verwant zijn moeten wij er een toevoegen, waarvan de uitvoering niet van Christelijke herkomst is. Het is de afbeelding der jaargetijden. Zij onderscheidt zich van de andere door een grootere ontwikkeling van het decoratieve element. Natuurvoortbrengselen, bloemen en vruchten, welker afbeeldingen de handelaars daarin dikwijls in hunne huizen aanbrachten, konden door de Christelijke schilders worden overgenomen. Wij vinden ze in de katakomben ter aanduiding van den hemel en in zelfstandige beelden der jaargetijden. Wij treffen deze zoowel afzonderlijk aan als alle vier te zamen, waarvoor het gewelfde plafond eener grafkamer zeer geschikt was. Bloemen kenmerken de lente; het plukken en aaneenrijgen werd afgebeeld. In den zomer wordt de oogst samengelezen. Dat bestaat in het afsnijden, binden, wegdragen en dorschen van het graan. De wijnoogst volgt in den herfst met de opeenvolgende behandeling der druiven. Het inzamelen der olijven geschiedt in den winter. Die daarmede bezig worden voorgesteld, zijn overeenkomstig dit jaargetijde gekleed.

Hunne beteekenis wordt verduidelijkt, doordat zij eenige malen rondom den goeden Herder gegroe-

---

1) Wilpert, S. 112, 115, 456 ff; V. Sybel, S. 255 ff.

peerd zijn. De oogst was een messiaansch beeld, waaróp in de Evangeliën de aandacht wordt gevestigd [1]), en in de gelijkenis van het onkruid is de oogst de voleinding der wereld[2]). De jaargetijden zijn te meer geschikt als een symbool voor de opstanding, omdat zij het gevolg zijn van het telkens nieuwe leven, dat de natuur te voorschijn brengt[3]).

De uitkomst van ons onderzoek naar de leer der opstanding in het Oude en Nieuwe Testament is niet hetzelfde als het antwoord op de vraag wat de Christenen b. v. die uit de tweede eeuw, meenden dat er in deze boeken over dit onderwerp te vinden was. Door middel eener eigendunkelijke verklaring namen zij aan, dat deze leer op vele plaatsen zinnebeeldig was voorgesteld. Ten bewijze daarvan en tevens om te doen zien naar aanleiding van welke plaatsen dat geschiedde, hebben wij van de symboliek in de grafschilderingen melding gemaakt. Punten van overeenkomst met deze symboliek heeft Athenagoras echter niet. Zijn geschrift en de grafschilderingen in de katakomben staan naast elkander als zelfstandige getuigen voor de beteekenis der opstandingsleer in hunnen tijd.

In de tot ons gekomen werken van andere schrijvers worden enkele symbolen in denzelfden zin gebruikt als in de katakomben. Daaronder zijn die

---

[1]) Matth. 3^{12} en par., $9^{37.38}$ en par.; Joh. $4^{35.36}$.
[2]) Matth. $13^{30.39}$.
[3]) Wilpert, S. 34 ff., 321 f.; V. Sybel, S. 177 ff.

van Jona en de drie jongelingen; andere zijn b.v. het verdorren en hersteld worden van Mozes' hand en het niet verouderen der kleederen en schoenen van de Israëlieten in de woestijn [1]). Evenzoo wordt gebruik gemaakt van niet aan de Schrift ontleende symbolen, zooals de phoenix, waarvan men geloofde dat hij uit zijne asch opstond, de jaargetijden, de wisseling van dag en nacht, de opkomst der zon, de vernieuwing van de maan en dergelijke [2]). Athenagoras heeft zich niet van symbolen bediend; hij komt dit echter zeer nabij, wanneer hij de opstanding bij een tweede scheppingsdaad vergelijkt, en een andermaal wanneer hij den gedurigen overgang van den eenen tot den anderen leeftijd zijn voltooiing laat vinden in het opgewekte lichaam, dat niet meer aan verandering onderhevig zal zijn [3]).

---

1) Vgl. Ex. $4^{6.7}$; Deut. 8^{4}, 29^{5}; Tertull., *De Resurr. Carn.*, c. 28. 58.

2) Ibid., c. 12. 13; Minucius Felix, *Octavius*, c. 34; Theophilus, *Ad Autolicum*, l.I, c. 13.

3) Vgl. *De Resurr. Mort.*, c. 17.

HOOFDSTUK VIII.

De leer der opstanding bij Athenagoras en Tertullianus.

De afwezigheid van schriftuurplaatsen in het geschrift van Athenagoras over de opstanding doet zich nog meer gevoelen, wanneer wij dit geschrift vergelijken met het werk van Tertullianus over hetzelfde o[illegible]werp. Tertullianus is een der Christenen die op [illegible]gezag der openbaring in de opstanding geloo[illegible]ij begint zijne verhandeling met te verklare[illegible] de waarheid, die God openbaart, hem tot [illegible]oof dwingt [1]). Niet echter, dat Athenagoras of [illegible] Christenen hun geloof in de opstanding aa[illegible]anders buiten de openbaring om, hebben k[illegible]ntleenen, doch bij de [illegible]zetting dezer le[illegible]de een geneigd om [illegible]nd daarmede [illegible] te houden, terw[illegible] zich tot be[illegible]en over de mog[illegible]er zaak bepaalde. [illegible]t het versch[illegible]de beide schrijvers, [illegible]en wij hier [illegible]oofd plaatsten.

1) [illegible]ertullia[illegible]. *Carn.*, c. 1.

Behalve het geschrift van Athenagoras is dat van Tertullianus het eenige over de opstanding, dat in zijn geheel tot ons is gekomen. Daar het in het begin der derde eeuw is vervaardigd, is het iets jonger dan dat van Athenagoras, hetwelk dus aan den Latijnschrijvenden kerkvader bekend kan geweest zijn; bewijzen voor zijne bekendheid daarmede kunnen echter niet geleverd worden [1]).

Tertullianus vestigt zijn aandacht meer op de ketters dan op de ongeloovigen, die geheel buiten het Christendom staan. Daarom is het voor hem van belang zich op gezaghebbende plaatsen te beroepen. Zooals gezegd, begint hij zijn geschrift met de belijdenis, dat de opstanding geopenbaard is. Daartegenover, vervolgt hij, gelooft het volk, dat na den dood alles uit is, wat ook door sommigen die de wetenschap beoefenen, geleerd wordt; doch de Platonici aanvaarden, dat de ziel onsterfelijk is

---

[1]) Harnack en Bonwetsch (l. cc., vgl. hierboven blz. 15) nemen op grond der groote overeenkomst met het geschrift over de opstanding van Justinus Martyr aan, dat Tertullianus diens boek gebruikt heeft. Groote overeenkomst dwingt echter op zichzelf niet tot een zoodanige gevolgtrekking, vooral niet bij schrijvers over de leer der opstanding, daar hier altijd eenige verwantschap te verwachten is. Het staat vast, dat een geschrift door een lateren auteur gebruikt is, wanneer daaruit een gedeelte aangehaald is of wanneer de eerste schrijver met name genoemd wordt. Dit is niet het geval in dit geschrift van Tertullianus. De vraag is hier zelfs niet zonder belang, waarom Tertullianus, die naar uitvoerigheid streefde, niet nog veel meer uit het werk van Justinus overgenomen heeft. Bousset (aangehaald door Harnack en Bonwetsch) keert de orde om en meent, dat het geschrift van Tertullianus ouder is.

en meenen zelfs, dat deze later in een ander lichaam terugkeert (c. 1). Binnen de grenzen van het Christendom zijn er echter die meer met de Epicureërs dan met de profeten verwant zijn en evenals de Sadduceën bestreden moeten worden. Zij gelooven dat de ziel zal opstaan, doch het lichaam is bij hen in verachting en evenals Marcion en Basilides of als Valentinus en Apelles ontkennen zij daarom ook, dat Christus een menschelijk lichaam heeft bezeten. Christus heeft echter niet alleen de opstanding geleerd, maar ook aan zichzelf getoond (c. 2). In het volgend gedeelte (c. 3—17) behandelt Tertullianus de aan de rede ontleende gronden voor de opstanding. Algemeene denkbeelden, zegt hij, zijn alleen welkom, wanneer zij bevestigen wat de openbaring leert, in het tegenovergestelde geval moeten zij verworpen worden. Tertullianus laat vooral uitkomen, dat het hetzelfde vleesch is, dat zal opstaan. Wanneer dit de opstanding niet waardig is, waarom heeft God het dan geschapen? Evenzoo zal ook de wereld vergaan en wederom vernieuwd worden. De ketters verwerpen, dat de wereld door God is geschapen, doch de meesten hunner nemen aan, dat de wereld er niet altijd geweest is. Bij de schepping nu werd het leem door Gods woord tot vleesch. Het herscheppen eischt minder dan het voor de eerste maal scheppen. In de gansche natuur kan er niets verloren gaan, maar daar is een gestadige wisseling. God heeft ook liefde voor het vleesch en kan dit onmogelijk verachten. Doop, handoplegging, zalving, het avondmaal, al deze dingen worden aan het lichaam toe-

gediend; men denke ook aan de onthouding en de lijfstraffen om des geloofs wil. Wanneer men tegenwerpt, dat het vleesch zwak is, — de deugd wordt in zwakheid volbracht [1]; dat het zondig is, — God wil liever het heil des zondaars dan zijnen dood[2]). Wanneer de ketters aanvoeren, dat alle vleesch is als gras, dan antwoordt Tertullianus, dat Jezaja evengoed zegt, dat alle vleesch het heil Gods zal zien[3]). De noodzakelijkheid eener opstanding ligt verder in het gericht, ofschoon reeds tusschen het sterven en de opstanding belooning en straf worden toebedeeld, zooals het voorbeeld van Lazarus bewijst. In dien toestand is de ziel echter passief, want aan hare gedachten en plannen wordt geen uitvoering gegeven; om weder actief te worden heeft zij de hereeniging met het lichaam van noode. — De bovenstaande opmerkingen zijn slechts voorbereidend, want zij dienen tot inleiding voor de uitspraken der openbaring. Daar de ziel onsterfelijk is, toont de uitdrukking „opstanding der dooden" reeds voldoende aan, dat het lichaam daaronder verstaan moet worden (c. 18). De ketters willen haar echter geestelijk verklaren als een opstanding uit den dood der onwetendheid, en voeren daarvoor aan, dat de schriftgeleerden en Farizeën met gepleisterde graven vergeleken werden. Een enkele maal moeten de uitspraken der profeten wel eens figuurlijk opgevat worden, doch de ketters dwalen

---

1) Vgl. 2 Kor. 12⁹.
2) Vgl. Ezech. 33¹¹.
3) Vgl. Jez. 40⁵·⁶.

ten zeerste wanneer zij deze nooit anders dan figuurlijk uitleggen (c. 19. 20). Ten aanzien der uitspraken over de opstanding bestaat niet de minste twijfel in de uitlegging, want Christus en de profeten geven aan, dat de opstanding bij het einde der wereld zal plaats hebben. Zoo dikwijls zij geestelijk verklaard moet worden of als reeds geschied is aangenomen, wordt daardoor ondersteld, dat er een lichamelijke bij het einde der wereld volgt (c. 21—25). Vervolgens behandelt Tertullianus de op dit onderwerp betrekking hebbende plaatsen in de profetische Geschriften (c. 26—32), dan die in de Evangeliën (c. 33—38), en besluit dit gedeelte met een overzicht van hetgeen door den apostel Paulus (apostolica instrumenta) over dit onderwerp geleerd werd (c. 39—55). Door allegorische verklaring vindt Tertullianus in vele woorden een dieperen zin. Omdat de mensch uit aarde geschapen is, zegt hij, hebben alle beloften en voorspellingen omtrent eene vernieuwing der aarde ook betrekking op de vernieuwing van het menschelijke lichaam. Zoo dikwijls er in de Schrift over kleederen gesproken wordt, wordt daarmede het lichaam aangeduid [1]). De voorraadkamers, waarin zich het volk moet verbergen, zoolang de toorn des Heeren woedt [2]), zijn het graf. Dat Jona uit den visch bevrijd werd geeft recht te verwachten, dat alle dieren die zich met vleesch van menschen gevoed

---

[1]) Vgl. Openb. $3^{4.5}$.
[2]) Vgl. Jez. 26^{20}.

hebben, dit terug zullen geven. — De belangrijkste plaatsen uit het Oude Testament, die Tertullianus bespreekt, zijn Ezech 37^{1-14}, dat letterlijk opgevat moet worden, Jez. 26^{19} „de dooden zullen leven (en uit de graven opstaan)", Jez. 66^{23} „alle vleesch zal komen om voor mijn aangezicht te aanbidden" e.a. Bij de bespreking der Evangeliën slaat Tertullianus eerst den aanval der ketters af, dat Jezus altijd in gelijkenissen zou gesproken hebben. Hij haalt eenige plaatsen aan, waarin het gericht en de opstanding genoemd worden, en spreekt er daarna over, dat de opstanding in den geest der Evangeliën opgesloten ligt. Christus nl. is gekomen om zalig te maken wat verloren was. Het schaap uit de gelijkenis is toch niet zonder lichaam verloren gegaan en zonder lichaam teruggebracht?! Het zou Gode onwaardig zijn slechts den halven mensch te verlossen. Tertullianus vestigt verder de aandacht op de eeuwige straf voor de goddeloozen. Dezen herkrijgen ook hun lichaam; zonder oogen kunnen zij niet weenen noch de duisternis waarnemen, de onwaardigen zullen aan handen en voeten gebonden worden. Men leest ook: „vreest hem, die beide ziel en lichaam kan verderven in de hel" [1]). Evenzoo zijn het aanzitten in het Rijk Gods, het staan ter rechter en linker zijde van Christus, het eten van den boom des levens, zeer betrouwbare aanwijzingen van de opstanding des lichaams. Duidelijk werd zij ook voorgedragen door Christus naar aanlei-

[1]) Matth. 10^{28}.

ding van de vraag der Sadduceën; in letterlijken zin wordt zij geleerd in Joh. 6. De opwekkingen — alzoo steeds Tertullianus — zijn geschied om het geloof in de toekomstige opstanding te bewerken. — Na een korte bespreking van de leer der opstanding van Paulus in de Handelingen der Apostelen — Hand. 23 voor den raad te Jeruzalem, 17 op den Areopagus — behandelt Tertullianus eenige plaatsen uit de Brieven en beschouwt deze in het licht der Paulinische christologie en van Evangelische uitspraken. De opstanding verschijnt als een belooning, waartegen het lijden niet opweegt. Van den eenen tekst komt Tertullianus op den anderen, van 2 Kor. $5^{1vv.}$ „de woning in de hemelen" of „uit den hemel (de coelo)", tot 1 Thess. 4^{14-16} „het opgenomen worden in den hemel". Daarna geeft hij een uitlegging van 1 Kor. $15^{51vv.}$, waardoor het voorafgaande nog aan duidelijkheid wint. Enkele plaatsen daaruit worden nog afzonderlijk besproken, b.v. 2 Kor. 5^{10} „wij allen moeten geopenbaard worden voor den rechterstoel van Christus". Uit dit „allen" leidt Tertullianus af, dat het ook „geheel" zal zijn (c. 43: si omnes, et totos) d.i. met lichaam en ziel. Nogmaals strijdt hij dan tegen de ketters en hunne geestelijke opvatting dezer waarheid. Zij richten zich tegen het vleesch, doch Paulus heeft zich alleen tegen de werken des vleesches verklaard, waarvoor Tertullianus den inhoud van Rom. 8 aanvoert. Bij de nu volgende bespreking van 1 Kor. 15 geeft Tertullianus als de meening van Paulus weer, dat vleesch en bloed zullen opstaan, — in

1 Kor. 15^{50} wordt met vleesch en bloed de daaruit voortkomende zonde aangeduid. Voorts, dat de vergelijking met het tarwegraan niets anders bedoelt dan dat hetzelfde lichaam weder zal verrijzen.

Nadat Tertullianus zooals het voorafgaande aangeeft in volgorde heeft behandeld wat God den menschen omtrent de opstanding heeft geopenbaard, voltooit hij zijn onderwerp met eenige los naast elkander staande beschouwingen. Hij acht het een eisch der rede, dat hetzelfde lichaam d. i. dezelfde mensch en niet een ander in zijne plaats zal opstaan (c. 56). Wanneer het lichaam op aarde gebrekkig of verminkt is, wordt het bij de opstanding volmaakt; daarom staat er geschreven: „wat bij de menschen onmogelijk is, is mogelijk bij God'' [1]). Het lijden maakt plaats voor eeuwige vreugde. Alle vleesch is als gras voor zoover het de goddeloozen betreft, die voor het vuur bestemd zijn (c. 57—59). Maar waartoe dienen de ledematen na de opstanding, daar men ze dan niet meer zal gebruiken? Het antwoord daarop is: de geheele mensch moet voor het gericht verschijnen, en verder dienen de ledematen tot volkomenheid. De functies van het lichaam nemen natuurlijk een einde; soms zijn ze op aarde ook wel gedurende langen tijd in stilstand. In alle opzichten zullen de menschen gelijk zijn aan de engelen, ofschoon naar hun wezen mensch blijvende (c. 60—62). Wanneer de mensch opgewekt is, zal hij evenals Adam van God vernemen: zie Adam is

¹) Matth. 19^{26}.

geworden als onzer een; want dan kent hij het kwade, dat hij achtergelaten heeft, en het goede waartoe hij ingegaan is (c. 63). —

Aldus is de inhoud van Tertullianus' verhandeling over de opstanding. De voornaamste plaats wordt daarin toegekend aan het Oude en Nieuwe Testament, en juist daarom hebben wij nog iets in dit geschrift gemist. Want ofschoon Tertullianus de Apocalypse verscheidene malen aanhaalt en aan de martelaren reeds dadelijk na den dood een hoogere plaats toekent [1]), heeft hij schijnbaar de leer van het duizendjarig rijk niet aangenomen. Hij spreekt er althans in het geheel niet over, maar houdt zich aan de voorstelling van eene algemeene opstanding, plaats hebbende op den jongsten dag. Ook kinderen ontvangen hun lichaam terug. Zij komen niet in den tijd tusschen den dood en de opstanding maar nadat zij met hun lichaam hereenigd zijn, tot verdere ontwikkeling [2]).

Het onderscheid tusschen het geschrift van Athenagoras en dat van Tertullianus ligt in de wijze van bewerking. Wij kunnen spreken van een verschil, maar wij mogen niet zeggen dat zij met elkander in strijd zijn. De punten, die door Athenagoras behandeld zijn, werden door Tertullianus niet verwaarloosd. De laatste verklaart ook, dat God de macht en den wil heeft om de dooden op te wekken, dat de opstanding met een tweede scheppingsdaad te

---

[1]) Vgl. Tertullianus, *De Anima*, c. 55.
[2]) Vgl. Ibid., c. 56.

vergelijken is, dat de mensch zal geoordeeld worden en eerst na de opstanding tot zijne bestemming komt. Niet het minst komt hunne overeenkomst uit in de innige verbinding, die zij tusschen lichaam en ziel aannemen, zonder welke men niet van den mensch noch van zijne opstanding kan spreken (Athenag., c. 15. 25; Tertull., c. 15).

HOOFDSTUK IX.

Besluit.

Athenagoras heeft, gesteld al dat hij een grondige kennis der Schrift bezat, zich weinig daarvan voor zijne leer over de opstanding der dooden ten nutte gemaakt. Indien hij in zijn geschrift hierover zijn doel bereikt heeft, dan was hem aan het „hoe" der opstanding weinig gelegen en dan had hij ook minder noodig om zich op gezaghebbende plaatsen te beroepen. Want eigenlijk heeft hij over de opstanding zelve bijna niet gehandeld, doch hoofdzakelijk over de noodwendigheid, dat zij moet plaats hebben. Deze wordt in de Schrift bevestigd en is daar de achtergrond der beschrijvingen van het „hoe", zij het ook met groote vrijheid, zooals wij hebben gezien.

Tot de menschen, die in de katakomben begroeven, behoorden ook Athenagoras' tijdgenooten. Bij de Romeinen was evenzeer het verbranden als het begraven in gebruik, doch de Christenen verzetten

zich tegen het verbranden. Minucius Felix laat in zijn dialoog den Heiden Caecilius zeggen, dat dit geschiedde uit de overweging der opstanding [1]). Voor Tertullianus stond het vast, dat beenderen en tanden niet verteren konden, maar als zaadkorrels voor het nieuwe lichaam zouden overblijven [2]). Over eenige martelaren te Lyon bedroefde men zich omdat men hunne lichamen niet in de aarde kon begraven. Zij werden door de Romeinen verbrand en hunne asch in de Rhône gestrooid met het doel hun de mogelijkheid eener opstanding te ontnemen [3]). Daarnaast staat echter meer dan eene verklaring, dat het er niets toe deed op welke wijze het lichaam ontbonden werd en tot stof terugkeerde.

De leer van de opstanding der dooden is een onderwerp, dat door bijna alle schrijvers, apologeten en kerkvaders, wordt aangeroerd. Sommigen dezer hebben wij aangehaald, nu eens ter vergelijking, dan eens ter verduidelijking. Eenstemmig zijn allen in de verwachting eener opstanding, doch in de beschrijving van het „hoe" gaat de een verder dan de ander. Voor een groot deel hangt dat samen met het meerder of minder gebruik dat zij van bijbelplaatsen maakten. Zooals te verwachten was,

---

[1]) Minucius Felix, *Octavius*, c. 11.

[2]) Tertullianus, *De Resurr. Carn.*, c. 42: constat non tantum ossa durare, verum et dentes incorruptos perennare, quae ut semina retinentur fructificaturi corporis in resurrectione.

[3]) Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, l. V, c. 1[61–63]

heerschte er een betrekkelijke vrijheid in de uitlegging daarvan.

In het oog van Methodius echter was Origenes op dit punt niet rechtzinnig. Beiden hebben over de opstanding geschreven, doch Methodius' werk was een bestrijding van dat van Origenes. Van den eersten zijn slechts fragmenten over, terwijl dat van Origenes zoo goed als geheel is verloren gegaan [1]). Doch ook in zijne andere werken blijkt het afwijkend gevoelen van Origenes. Hij legde te veel nadruk op Paulus' woorden, dat de lichamen veranderd zouden worden en ontkende dus de opstanding van hetzelfde vleesch [2]). Origenes meende echter, dat zijn opvatting met de leer van Paulus in overeenstemming was.

De sekten, die het dualisme zoo ver dreven, dat zij al wat tot de stof behoort tegenovergesteld dachten aan het gebied van den geest, hebben het zondige in de stof erkend, en konden daarom geen opstanding en dan eeuwig bestaan van het vleesch aannemen. Voor sommigen was het lichaam een kerker en de dood het oogenblik, waarop de ziel bevrijd werd; anderen verklaarden de leer der opstanding voor eene allegorie, waaronder het lichaam in dit leven moest worden verstaan [3]).

Dat de verbinding van de ziel met het lichaam

---

[1]) Volgens Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, l. VI, c. 24 heeft Origenes twee boeken over de opstanding geschreven.

[2]) Vgl. Origenes, *Contra Celsum*, l. IV, c. 57; l. V, c. 17 ss.; l. VI, c. 29.

[3]) Vgl. Tertullianus, *De Resurr. Carn.*, c. 2. 19 ss.

een straf was, is een voorstelling van Grieksche herkomst. Volkomen was deze overgenomen door Philo, die op denzelfden grond geene opstanding van het vleesch kon aannemen [1]). Niettemin wordt bij eenige schrijvers de verdediging der opstanding ingeleid door er aan te herinneren, dat vele Grieksche philosofen haar hebben geleerd [2]). Dit slaat op tweeërlei voorstelling. Door de zielsverhuizing leerde men, dat de ziel zoo dikwijls op de aarde terugkwam als noodig was om haar geheel te reinigen. Zij werd dan weder in een lichaam van mensch of dier geboren, dus de mogelijkheid eener nieuwe verbinding werd daarbij aanvaard [3]). Gradueel daarvan verschillend is de nog meer op een opstanding gelijkende voorstelling der Stoïcijnen, waarbij het heelal door vuur zou vergaan en weer vernieuwd worden [4]). Telkens na een tijdperk van duizenden jaren zou alles wat er gebeurd was terugkeeren en door dezelfde menschen andermaal worden beleefd [5]). B. v. Socrates zou weder te Athene van dezelfde ouders geboren worden, en nog sterker, hij zou weder dezelfde kleeren dragen, door dezelfde

---

1) Vgl. Plato, *Cratylus*, 400 c; Philo, *Leg. Alleg.*, I, 33, in de *Opera*, ill. Mangey, (Lond.) 1742, Vol. I, p. 65. (σῶμα = σῆμα).

2) Vgl. Athenagoras, *Legatio pro Christ.*, c. 36; Tertullianus, *De Resurr. Carn.*, c. 1.

3) Het woord παλιγγενεσία komt in het N. T. alleen voor in Matth. 19^{28} en Titus 3^{5}. (Joh. 3).

4) Het vergaan der wereld door vuur komt in het N. T. alleen voor in 2 Petrus $3^{7.10}$.

5) Dit hing samen met de leer van de praecessie. Vgl. F. Pijper, *Sterrenkunde en Kerkleer in de Middeleeuwen*, in *De Tijdspiegel*, 1895, blz. 281 vv.

menschen weder aangeklaagd en ter dood veroordeeld worden. De Christenen pronkten daarmede om de aanvallen hunner vijanden af te slaan [1].

De Christelijke schrijvers hadden inderdaad gelijk. Zij verwierpen de leer van het noodlot voor die eener hooge bestemming van den mensch, waarbij aan het lichaam eene gelijke eer toekomt als aan de ziel. De ascetische richting heeft geleden door overdrijving, zij vestigde haar aandacht te veel op het lichaam in de hoop de gestrengheid hiertegen later vergoed te krijgen. De ware richting streefde naar levensheiliging door te bedenken, dat de menschen voor zichzelf verantwoordelijk waren en eenmaal voor God in het gericht zouden verschijnen [2]. Wegens de opstanding vermaant de schrijver van II Clemens, dat ieder zijn lichaam beware als een tempel Gods, want in dit vleesch zal men eenmaal zijn loon ontvangen [3]. De vrees voor den dood was daardoor overwonnen, want na het leven had men eene betere toekomst te wachten. Cyprianus, de bisschop van Karthago († 258 als martelaar), dringt er wegens den geluksstaat der dooden op aan dat men hen niet zal beweenen noch om hunnentwil rouwkleeren dragen [4].

[1] Vgl. Origenes, *Contra Celsum*, l. V, c. 20.
[2] Vgl. Athenagoras, *Legatio pro Christ.*, c. 12.
[3] Clemens Rom., 2 *Kor.* 9^{1-5}.
[4] Cyprianus, *De Mortalitate*, c. 20.

REGISTER[1]).

Aäron, 117.
Abraham, 103, 105, 115, 116.
Adam, 132.
Agape, 120.
Ahura Mazda, 8, 9.
Alexandrijnsche Katecheten-school 25.
Ameša speñta's, 8, 9.
Animisme, 7.
Antichrist, 107.
Antiochus Epiphanes, 12.
Antoninus Pius, 25.
Anubis, 22.
Apelles, 127.
Apis, 22.
Areopagus, 131.
Arethas, 26.
Aristoteles, 29.
Armenië, 33.
Athenagoras, sparsim.
Athene, 23, 24, 28, 138.
Atheners, 30.
Atreus, 45.
Avesta, 9.

Baänes, 26.
Bacchus, 21.
Basilides, 127.
Bildad, 102.
Blant, Edm. le, 117, 118.
Bonwetsch, 15, 126.
Bousset, 126.

Caecilius, 136.
Caesarea, 26.
Celsus, 19, 25, 88, 89, 90, 92.
Charles, R. H., 107.
Cinvat, 8.
Clemens Alexandr., 25.
Clemens Rom., 116, 139.
Commodus, 33.
Cynici, 22.
Cyprianus, 139.

Dag des Heeren, 100, 108.
Daniël, 101, 112, 114, 115.
David, 100, 112, 117.
Deuteronomium, 124.
Diagoras, 28.
Doceten, 19.
Duizendjarig Rijk, 5, 108, 133.

Egyptenarén, 8, 10, 30.
Elia, 99.

1) De cijfers verwijzen naar de bladzijde.

Elyseïsche velden, 9.
Epicureërs, 127.
Epicurus, 91.
Epiphanius, 25.
Essenen, 3.
Euripides, 29.
Eusebius, 25, 136, 137.
Exodus, 81, 117, 124.
Ezechiël, 100, 102, 128, 130.
Ezra, 109.

Farizeën, 3, 105, 128.
Festus, 107.
Filippenzen, 5, 106.
Friedlaender, L., 23.

Geffcken, J., 27, 28, 33.
Genesis, 98.
Goliath, 112.
Grieken, 9, 10, 22, 24, 32, 45, 87.

Hadrianus, 25.
Handelingen, 5, 6, 105, 107, 131.
Harnack, A., 15, 26, 88, 126.
Harpagus, 45.
Hebreën, 116.
Henoch, 99.
Hera, 31.
Herodotus, 45.
Hesiodus, 30.
Hippolytus, 15.
Hof van Eden, 98.
Homerus, 9, 30.
Horeb, 120.
Hozea, 99.
Hymeneüs, 4.

Irenaeus, 15.
Irene, 120.
Israël, 12, 99, 101, 104, 105, 107
Izaäk, 103, 112, 115, 116.

Jaargetijden, 122, 123, 124.
Jaïrus, 118.
Jakob, 103.
Jeremia, 26, 102.
Jeruzalem, 131.
Jezaja, 75, 100, 101, 128, 129, 130.
Job, 102, 112, 116.
Johannes, 2, 97, 104, 109, 119, 123, 131, 138.
Johannes de Dooper, 1.
Jona, 112, 113, 114, 123, 129.
Juda, 100.
Justinus Martyr, 15, 27, 89, 91, 115, 126.
Juvenalis, 18.

Kana, 119.
Karthago, 12, 139.
Keim, Th., 89.
Koningen, 99.
Korinthe, 3.
Korinthiërs, 4, 74, 75, 94, 97, 105, 106, 107, 108, 109, 128, 131, 132.

Lacedaemoniërs, 30.
Lazarus, 118, 128.
Lucianus, 22.
Lucius Verus, 33.
Lukas, 54, 81, 97, 104, 105.
Lyon, 136.
Lysis, 29.

Maccabeën, 12.
Maranus, Prudentius, 38.
Marcion, 19, 127.
Marcus Aurelius, 16, 23, 25, 33.
Maria, 119.
Markus, 104.
Martha, 104.
Mattheüs, 5, 54, 103, 104, 105, 112, 123, 130, 132, 138.
Medische tafel, 45.
Messiaansche Rijk, 100, 101, 109, 122.
Methodius, 15, 25, 137.
Migne, 117
Minucius Felix, 124, 136.
Mitius, O., 113.
Mommsen, 33.
Montanisten, 19, 20.
Mozes, 26, 117, 119, 120, 123.
Mythras, 22.

Nestis, 31.
Nieuwe Testament, 5, 11, 103, 108, 109, 110, 118, 123, 133, 138.
Nineve, 105.
Noach, 112, 113, 114

Openbaring, 5, 107, 108, 129, 133.
Opsimus, 29.
Opstanding der Rechtvaardigen, 104, 108.
Oranten, 121.
Origenes, 15, 19, 20, 89, 137, 139.
Orpheus, 30.
Osiris, 8.
Otto, J. C. Th., 38.
Oude Testament, 1, 11, 19, 98, 103, 109, 111, 112, 115, 123, 130, 133.

Palestina, 4, 18.
Pantaenus, 25.
Parisinus, codex, 26.
Paulus, 1, 2, 3, 105, 106, 107, 108, 109, 129, 131, 137.
Peregrinus, 22.
Perpetua, 12, 13, 14.
Perzen, 8, 10.
Petrus, 138.
Philetus, 4.
Philippus Sidetes, 25, 26.
Philo, 138.
Philolaüs, 29.
Plato, 29, 31, 91, 93, 138.
Platonici, 22, 126.
Pluto, 31.
Polycarpus, 12.
Prediker, 102.
Pijper, F., 27, 138.
Pythagoras, 32.
Pythagoreërs, 22, 29.

Rhône, 136.
Robinson, J. A., 14.
Rohde, E., 9.
Rome, 11, 111.
Romeinen, 10, 18, 19, 22, 24, 111, 135, 136.
Romeinen, Brief aan de, 1, 6, 107, 109, 131.
Roller, 113.

Sadduceeën, 3, 10, 103, 127, 131.
Samuel, 117.
Satan (Duivel), 5, 89, 108, 115.
Saturus, 13.
Saussaye, P. D. Chantepie de la, 8, 9, 10.
Schwally, F., 101.
Schwartz, 38.
Semieten, 7, 10.
Seneca, 45.
Sidon, 105.
Sjeba, 105.
Sjeol, 99, 101, 102.
Socrates, 32, 138.
Socrates Eccles., 25.
Söderblom, N., 9.
Sophocles, 29.
Stoa, 29.
Stoici, 91, 138.
Sybel, L. v., 113, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 123.
Symbolum Apostolicum, 3, 4, 11.

Tatianus, 27, 93, 97.
Tertullianus, 15, 97, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138.
Thackeray, H. St. J., 109.
Thales, 31.
Theophilus, 124.
Thessalonicensen, 5, 97, 107, 109, 131.
Thyestes, 45.
Tiele, C. P., 8, 9.
Timotheüs, 4.
Titus, 138.
Trojanen, 30.
Tyrus, 105.

Valentinus, 127.

Wederkomst van Christus, 5, 6.
Wederoprichting aller dingen, 6.
Wilpert, J., 113 vv.
Wijze en dwaze Maagden, 120.

Zarathustra, 8.
Zeus, 31.
Zielsverhuizing, 138.

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

Omtrent het leven van Athenagoras is niets met zekerheid bekend.

II.

Athenagoras, „De Resurr. Mort.", c. 1, reg. 1, leze men ἐν τοῖς οὖσιν in plaats van ἐν τούτοις

III.

Volgens Tertullianus is de leer der opstanding de belangrijkste stelling van het Christendom.

IV.

Men houde Tertullianus voor den redactor der „Passio Perpetuae".

V.

De ἀρχαῖοι προφῆται in Didache 11^{11} zijn profeten uit het Oude Testament.

VI.

De uitlegging van fresco's in de katakomben kan slechts geschieden, wanneer men een overzicht van het geheel heeft.

VII.

In 1 Kor. 10^{11} vertale men τὰ τέλη met: het leergeld.

VIII.

In Luk. 17^{10} is ἀχρεῖοι een interpolatie.

IX.

In 1 Kor. 1^{13} is vóór μεμέρισται het vraagpartikel μή weggevallen.

X.

In 3 Joh. vs. 2 leze men πρό in plaats van περί.